

A KERESZTÉNY KONSTANTIN ÉS A POGÁNY RÓMA*

I. KONSTANTIN VALLÁSPOLITIKÁJA A MILVIUS—HIDI CSATÁTÓL A LICINIUS-SZAL VALÓ FESZÜLTSEÉG KIROBBANÁSÁIG: A POGÁNYSÁGGAL SZEMBEN

312 őszén a kereszténység még a türelem megszilárdulásának örülhetett, majd kiszélesítve egyenjogosítását élvezhette s a császári kegyek napsugarában kezdhetett sütkérezni. De az, hogy a sok-isten-vallást egyszerűbe le is rombolja, még nem juthatott eszébe. Igaz, hogy tana a hívők számára minden más isten tiszteletét kizárta és hogy már a mártírok sziklaszilárd tagadásában a türelem teljes hiánya a döntő, amely csak elnyomott helyzetük miatt nem érezteti hatását; igaz hogy néhány gondolkodó fej — mint Konstantin kristályos logikájú agya — láthatta már gyülekezni az ebből adódó bonyodalom felhőit. De viszont az Egyház régtől fogva csak türelmet kért a maga számára s türelmet hirdetett mindenkinek.¹ Hallgassuk meg, mit írt közvetlen ezen események előtt Lactantius, akinek gondolatmenete oly közel állott a milviushídi csata győzteséhez: «A vallás azonban az egyetlen olyan valami, amelyben a szabadság felütötte tanyáját. Mert mindenek felett önkéntes dolog ez, és senkire sem erőszakolhatja rá a szükség, hogy tisztelje, amit nem akar. Színlelni színlelhet valaki, de akarni nem akarhat

* Az Olasz Szemle 6, 1942., 797 skk. lapjain megjelent tanulmány folytatása.

¹ J. R. Knipfing, Catholic Historical Review n. s. 4, 1924, 488 sk.

Elvégre is, mikor valaki a kínzóeszközöktől való félelmében, vagy a győrtetés által elnyomva beleegyezik az átkos áldozásba, sohasem önként cselekszi, amire rávitte a kényszerűség, hanem, mikor újra alkalma nyílik rá s visszanyeri a szabadságát, visszatér istenéhez és imádsággal, meg könnyekkel engeszteli őt, nem rosszra való hajlandóságának, bűnbánatát vallva, amely nem volt meg benne, hanem a rája zúdult kényszerű szánva-bánva, és a bocsánat nem tagadtatik meg a megigazolóktól. Mit segít tehát az s kinek, aki a testet bemocskolja, amikor a szándékot nem tudja megváltoztatni? . . . »² A pogányok tehát aligha tarthattak attól, hogy a derült égből lecsap rájuk a villám.

Annál kevésbé is teheték volna ezt, mert a Milanóban szövegezett határozatok alapja éppen az a türelem, melynek friss megnyilatkozását fentebb ismertük meg s amely minden egyéb kultusznak is kifejezetten szabadságot biztosít vallása szabad gyakorlatát illetőleg, hogy így a legkülönbözőbb istenségek egyaránt segíthessék a császárt és alattvalóit.³

Ennek a felfogásnak a következménye, hogy a pogányság viszonyában a kormányzat nem volt pillanatnyi változás. A vele szemben követett császári politika élesen tükröződik egy emlékcsoporton, amelyet maradandó anyaga és nagy tömege megóvott a pusztulástól, míg a később alulkerült polytheizmus kezdeti pártolásának legtöbb más jelét elnyelte az idő, vagy elhallgatták az utódok. A pénzek ezek. Rómában a Maxentius bukása után kiadott bronz vereteken a *Genius populi Romani* (a kereszténység üldözéseinek egyik keserves próbaköve az ennek való áldozás) és a «győzhetetlen Sol- napisten, a császár kísérője» a jellegzetes típusok Mars és Hercules mellett — úgy, mint a többi verdékben

² Lactant., Epitome divin. instit. 49, 1—4: *atquin religio sola est, in qua libertas domicilium conlocavit. res est enim praeter ceteras voluntaria nec inponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult. potest aliquis forsitan simulare non potest velle. denique cum metu tormentorum aliqui aut cruciatibus victi ad execranda sacrificia consenserint, numquam ultro faciunt quod necessitate fecerunt, sed data rursus facultate ac reddita libertate referunt se ad deum eumque precibus et lacrimis placant agentes non voluntatis quam non habuerunt, sed necessitatis quam pertulerunt paenitentiam, et venia satisfaciuntibus non negatur. quid ergo promovet qui corpus inquinat, quando inmutare non potest voluntatem?*

³ Lactant., De mort. persec. 48, 2:

quo quicquid divinitatis in sede caelestis nobis atque omnibus qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit existere. = Euseb., h. e. X 5, 4: *δπως ο τι ποτε εστιν θειοτητας και ουραβιου, πραχματος, ημιν και πασι τοις υπο την ημετεραν εξουσιαν διαχουσιν ευμενες ειναι δυναθη.* Lásd még Lactant., id. m. 48, 3 = Euseb., h. e. X 5, 5. és Lactant. id. m. 48, 11 = Euseb., h. e. X. 5, 13. Igen lényeges, hogy ugyanez a gondolat már a Galerius türelmi rendeletében felcsillan, Lact., De mort. pers. 34, 5: *Unde (Christiani) iuxta hanc indulgentiam nostram debent deum suum orare pro salute nostra et rei publicae ac sua, ut undique verum res publica perstet incolumis et securi vivere in sedi bus suis possint.*

is.⁴ A tízéves császárfogadalmak alkalmára Ticinumban vert finom arany-szolidusok és ezüst emlékpénzek⁵ egészen szórványos keresztény célzásai mellett erősen képviselve van *Sol invictus* és egy csomó megszemélyesítés-istennő (*Fortuna, Fides, Concordia, Pax*) mellett *Mars* sem hiányzik még. 317-ben, az új caesar-trónörökösök kinevezésekor *Juppiter conservator* és főleg *Sol* képe lepi el az aprópénzek hátlapjait.⁶ Csak 320/321-ben, amikor már előreveti árnyékát a pogánysághoz visszatért Licinius-szal való leszámolás, tűnnek el a pénzekről a régi istenek alakjai, mutatva, hogy vagy nyolc esztendő alatt már lerázta magáról Konstantin a milánói elhatározásoknak saját akaratából vállalt bilincseit.

De már másoknak is feltűnt, hogy míg a türelem szellemében továbbra is meghagyott többi pogány isten és isteni megszemélyesítés néhány esztendő alatt sorra maradozik el éremképeiről, addig *Sol invictus* nemcsak a legállandóbban szerepel közülük, hanem a legtovább is marad meg egész uralmi területén, minden pénzverdéje veretein. Ez természetes is, hiszen a pogányság ehhez az istenséghez ragaszkodott a legjobban.⁷ De ezen felül úgy látszik, hogy az uralkodó személyesen is vonzódott még *Sol*-hoz, nem tudván egy napról a másikra elszakítani minden fonalat avval az eszmevilággal, amelyben született és nevelkedett.

Ezt sokféleképpen igyekeztek magyarázni, de nem túl sok sikerrel. Öntudatos keresztény színvallása miatt — melynek erőteljes megnyilvánulásait bőven szemléltük — lehetetlen nála oly fokú szinkretizmust («kevert vallásosságú felfogást») feltételezni, mint az akkori pogányoknál és a gnosztikus szektáknál, amely Krisztushitét belefűllesztotta volna a polytheizmus mocsarába⁸, vagy elpárologtatta volna az újplatonikus henotheizmus⁹ sápadt ködébe. Főlényes következetes-

⁴ O. Voetter, *Numismatische Zeitschrift* 50, 1917, 29 skk. 51, 1918, 186 skk. J. Maurice, *Numismatique Constantiniene* 1, 202 sk., 218 skk., 283 skk., 309 skk. és 2, 38. 94 skk., 124 skk., 232 skk. 327. 435. H. v. Schoenebeck, id. m. 35 skk., 134 skk.

⁵ Alföldi A., *Journal of Roman Studies* 22, 1932, 19 skk. és ua., «Pisciculi» 4.

⁶ O. Voetter, id. m. J. Maurice, id. m. 1, 218 skk. H. v. Schoenebeck, id. m. 38.

⁷ N. H. Baynes, *Journ. Rom. Stud.* 25, 1935, 86 helyesen hangsúlyozza, hogy szükséges «distinguish between Constantine's personal belief and his action

as the ruler both of pagans and Christians».

⁸ E felfogás jellegzetes képviselői például Th. Keim, *Der Übertritt Constantins d. Gr. zum Christentum*, 1862, 41 skk. Th. Zahn, *Konstantin der Grosse und die Kirche*, 1876. L. Salvatorelli, *Rivista storica italiana* 44 (n. s. 5), 1927, 169 sk. U. a., *Ricerche religiose* 4, 1928, 289 skk. (és más műveiben). H. Grégoire, *Revue de l'Université de Bruxelles* 36, 1930/1931, 231 skk., stb.

⁹ V. Duruy, *Histoire des romains* 7, 1885, 36 skk. P. Batiffol, *La paix Constantiniene* 3, 1914, 188 skk.

sége miatt kétfelé hasadó vallásos öntudatnak nem is lehet nyoma nála.¹⁰ Nem lehet *Sol* nagy szerepét avval sem elkenni, hogy Liciniusra kellett Konstantinnak tekintettel lennie 324-ig,¹¹ mert ha ezt megtette volna akkor nem tűnt volna el *Iuppiter* többi társaival együtt *Sol* mellől pénzeiről. Azt sem hihetjük, hogy *Sol* a második Flavius-dinasztia összekötő kapcsa s a nagy elődökre való emlékeztető Konstantin pénzein:¹² mert amikor családjának egy nagy pannon imperatortól való leszármazását akarta elhíttetni Konstantin, vagy amikor alattvalói dinasztikus érzelmeire akart hatni, akkor II. Claudius, Constantius Chlorus és Herculus képét tétette vereteire — mint ahogy meg is tette 314- és 324-ben s nem a napistenét. Ugyanígy kizárt dolog, hogy a *Sol*-Krisztus-azonosítás alapján¹³ válhatott volna a napisten Konstantin állandó kísérőjévé: ha ez így lett volna, világosan kifejezésre juttatták volna akkor közérthető szimbolikus jegyekkel. Enélkül csak III. század óta állandóan propagált 'különleges császári védőpatronusok'¹⁴ legismertebbjét, a *Mithras*-hoz hasonított győzhetetlen napistent érthették a *Soli invicto comiti (Augusti nostri)* felíratú pénzek *Sol*-ja alatt. Ez mind csak vagy arra való kísérlet, hogy kényelmetlen forrásadatokat magyarázgatással semlegesítsenek, vagy ellenkezőleg arra, hogy Konstantin kereszténységét e pogány maradványok továbbélése révén indokolatlanul kétségbevonhassák.

Pedig nagyon könnyen megérthetjük logikai botlását, ha a késő-római vallási gondolkozás gátló hatásait sem nem kapcsoljuk ki, sem nem taksáljuk többre a kelleténél. Az antik ember számára rendkívül nehéz volt elgondolni, hogy csak egyetlen isten létezzék. Még az egyházi férfiak is hittek a pogány istenek élő valóságában, csak éppen nem jó szellemeknek, hanem rossz démonoknak hitték őket¹⁵ s kiemeltük már az imént, hogy Krisztus a milanoi elgondolásban csak a leghatékonyabb

¹⁰ Mint J. Maurice feltételezte például *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1909, 165 skk. és 1910, 101 skk.

¹¹ Mint N. H. Baynes, *Constantine the Great* 95 felveti.

¹² Uo. 97, J. Maurice nyomán, aki a Diocletianus négyes-uralmának négy védőistenét túlzottan valósággal a császári pozíció szükségszerű s továbböröklődő tartozékainak deklarálja, hasonlóan agyonlovagolva ötletét, mint ahogy az egyes birodalomrészek uralkodóinak portréjával

vertnek hiszi — még hozzá tudatos rendszer alapján — a saját verdéikben a többi társuralkodók részére vert pénzeket.

¹³ N. H. Baynes, id. m. 97 skk.

¹⁴ *Mitteilungen d. D. Arch. Inst.*, röm. Abt. 49, 1934, 43 skk., stb.

¹⁵ Lásd egyelőre p. o. M. Vogelstein, *Kaiseridee-Romidee*, 1930, 57, 4. jz. — Természetesen nemcsak Konstantin s a kereszténység hitt a pogány istenek létezésében, hanem p. o. Galerius s a pogányok a keresztény Mindenható existenciájában: 1. 3 jz.

istenség a sok közül.¹⁶ Azután megérthetjük ezt az újplatonikus theozófia mély hatásából, mely a népi vallások napképzeteit mintegy lepárolva, *Sol*-t a világegyetem trónusára ültette és közelfekvő gondolattá tette, hogy e legfőbb lény nem más, mint a keresztény Mindenható.¹⁷ A milánói szövegezésű türelmi rendelet *summa divinitas*-a (név nélkül nevezett «legfelsőbb istensége») tényleg magán hordja e filozófiai deizmus formanyelvének bélyegét.¹⁸ Ha Konstantin még élete vége felé sem tudott szabadulni egynémely újplatonikus filozófus — például Hermogenes és Sopatros — befolyásától (s ezek a platonikusok tudvalevőleg inkább udvari papok és varázslók voltak, mint tudósok), úgy ez a keresztény Mindenhatóval, illetve Krisztussal összehozott szoláris monotheizmus lehetett egyik összekötő kapocs közöttük. Az egyistenhit különböző fogalmazásainak e téves társítása annál könnyebb volt, mert másfelől maga az Egyház régtől fogva használta már Krisztusnak a nappal való összehasonlítását szemléltető kép gyanánt, az «igazság napjának», a «feltámadás napjának» s az «üdvösség napjának» nevezve őt s maga is hatásokat vett át a napkultusztól.¹⁹ Két híd is volt tehát, mely *Sol* megtűrését a Megváltó mellett lehetővé tette Konstantin lelkiismerete számára.

Akár csak pogány alattvalóira való tekintettel, akár saját régebbi vonzalmaitól vezetettve ragaszkodott látomása után is *Sol*-hoz, nagyon hamar rá kellett jönnie, hogy ez nem fér össze a kereszténységhez való igazodásával. És igyekezett is ezt jóvá tenni: hogy miképpen, azt maguk a pénzek mutatják meg.

317-ben, amikor a nyugati és keleti részek uralkodóinak fiait *caesar*-trónörökösökké nevezik ki, az idősebb s ifjabb Licinius pénzei a «meg-

¹⁶ Lásd G. Boissier megjegyzéseit, id. m. 1⁸, 45 skk.

¹⁷ Így például K. Müller, *Historische Zeitschrift* 140, 1929, 263.

¹⁸ Lásd például R. Pichon, *Revue des deux mondes* 83, 1913, 344: «Il est vrai que ce vocabulaire (théologique de l'édit) est plus philosophique que religieux, plus déiste que chrétien: avec ses termes très généraux et ses épithètes vagues, «divinité», «puissance divine», «faveur céleste», il peut convenir aussi bien à un disciple de Platon ou de Zénon qu'à un adorateur du Christ; il pourrait même convenir à un païen, à un de ces païens, si nombreux alors, qui considéraient les dieux du polythéisme comme des émanations diverses

d'un être suprême et unique. Il est tout-à-fait voisin de la phraséologie qu'on rencontre, à la même époque, dans les oeuvres profanes comme les panegyriques, qu'on retrouvera plus tard dans les écrits de païens avérés, comme Maxime de Madaura, le correspondant de saint Augustin. Le style impérial, en un mot, ne rend aucun son proprement chrétien. Mais cela ne veut pas dire que la pensée ne soit pas chrétienne».

¹⁹ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* 2, 1911. Fr. J. Dölger, *Sol salutis* 2 1925. H. v. Schoenebeck, id. m. 24 skk. Fr. J. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit und der Schwarze*, 1919, 83 skk.

örző Juppiter» képét nyerik, Konstantin hátlapjai «kísérőjének, a győzhetetlen napistennek» vannak szentelve, fiainak egyik éremképe pedig újra *Sol* ábrázolása, de *Claritas reipublicae* körírral. A nap itt tehát már nem istenség, hanem csak «az állam ragyogó dicsősége», de e ragyogás sem magára az államra, hanem az előlapokon ábrázolt ifjú császárfira vonatkozik — amint már a tetrarchia urainál²⁰ is megtaláljuk e hasonlatot. Nem sokkal később magának Konstantinnak és hasonló nevű fiának aranypénzein is megjelenik a *Claritas reipublicae* császárdicsőítő nap-allegóriája.²¹ Nagyon feltűnő e kapcsolatban, hogy Eusebius hányszor hasonlítja a fényt és áldásos meleget sugárzó égitesthez császáriját²² s még nála is többször teszi ezt egy latin keresztény poéta, Optatianus Porphyrius.²³ Bizonyos, hogy császári pártfogójuk örült ennek, sőt talán egyenesen kívánta is ezt. Nem mintha valami új dolog lett volna ez a hasonlat: még meg sem született a monarchia, amikor már a respublica küldöttjeit fűrösztötte a nap sugaraiban a Kelet hízelgése²⁴ s *Sol*, elvesztve lényé felséges megközelíthetetlenségét, az uralkodóknak mintegy lakájává süllyedt Probus óta, mint *comes Augusti*. Ez a hosszú kopási folyamat is megkönnyítette Konstantin számára, hogy a saját ragyogása fényforrásává fokozhatta le a napistent, még pedig azon törekvéssel, hogy a saját korábbi napkultuszát evvel az átértelmezéssel keresztény szempontból ártalmatlannak tüntethesse fel. Már Usener észrevette, hogy a *Claritas rei publicae* körirat *Sol* alakja mellett «a császár védőistenségéhez való korábbi viszonyának tudatos elfátyolozása».²⁵ Természetesen nemcsak a pénzeken, hanem a számunkra elveszett festményeken és szobrokon²⁶ is propagálta a császár napkultuszának ezt a 'fertőtlenítést' az udvar. S ez annyira sikerült is, hogy élete utolsó szakában nyugodt-

²⁰ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* ² 1911, 362.

²¹ Adatok: H. v. Schoenebeck, id. m. 140.

²² Joh. Straub, *Vom Herrscherideal der Spätantike*, 1939, 132 adja a helyeket.

²³ A *Sol comes* semlegesített fogalmához ad illusztrációt Opt. Porf. *carm.* 12, ¹ sqq., kül. 6: *sol tibi felices faciet spes perpetue nutu* (324 Kr. u.) *car.* 18, 25 sq.: *lumine muriceo venerandus dux erit, ut sol, legibus ut Iani teneas avus orbe tribunal.* — Lásd még c. 8, 1: *accipe picta novis elegis, lux aurea mundi*, etc.; c. 11, 13: *lux unica mundi* (324/5 Kr. u.); c. 14, 2: *lux pia terrarum* (ugyanakkorról); c. 15, 10: *lux pia Romulidum*; c. 15, 14; *lux aurea Romae*;

c. 17, 15: *aurea lux vatium*; c. 18, 2: *luce tua signes fastos sine limite consul*; c. 19, 2: *Constantine, decus mundi, lux aurea saeculi*; c. 19, 12: *Romula lux*. Ez mind a császár!

²⁴ Helyek: Fr. J. Dölger, *Sol salutis* ², 1925, 396 sk., 402; könnyű volna még hozzájuk fűzni másokat.

²⁵ H. Usener, *Das Weihnachtsfest* ², 1911, 364: «eine absichtliche Verschleierung des früheren Verhältnisses des Kaisers zu seinem Geleitsgotte».

²⁶ Egy szoborbázist a pisidiai Termessosból *Κωνσταντεινω* <νέφ> 'Ἡλίω παντεπόπτη felirattal citál Fr. Cumont, *Textes et monuments* 1, 290 nyomán Fr. J. Dölger, id. m. 66 skk.

tan fel lehetett állítani keresztény fővárosának közepén a császár szobrát *Sol* képében «A nap módjára ragyogó Konstantinnak» felírással.²⁷ Pedig ekkor már nagyon került a napkultusz látszatát is: a «győzhetetlen» (*invictus*) császári címet a «győztes» (*victor*) jelzővel cserélte fel, nehogy *Sol invictus*-ra emlékeztethessen valakit, akinek nevéből vették az *invictus* címet elődei.²⁸ Még csak azt a kérdést kell felvetnünk, hogy vajjon csak 317-ben kezdődött *Sol* ezen átminősítése a nap-uralkodó fényforrásává? Ez lehetséges, de nem tudhatjuk. Minden esetre így is rendkívül hamar felrúgta a saját milánói platformját és kigyomláta saját magából is, ami kevés régi vallásos énjéből még fennmaradt.²⁹

Konstantin a pogányok millióiival állott szemben, de ez óriási tömegek között alig volt olyan csoport, amely a császári hatalommal szembe mert volna szállni. A városi polgárság energiái Itáliában elszunnyadtak a békés élettől, a tartományokban a római öntudat letéte-

²⁷ *Κωνσταντίνου λάμπωνι: 'Ἡλίου δίκην*. Az adatok megtalálhatók Th. Preger értékes cikkében, *Hermes* 36, 1901, 457 skk. Lásd még L. Bréhier, *Revue Hist.* 119, 1915, 263 sk. Fr. J. Dölger, *Sol salutis*, 2, 1925, 66 skk. D. Lathoud, *Échos d'Orient* 23, 1924, 296 skk. F. Stähelin, *Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte* 17, 1937, 411 sk. Joh. Straub, id. m. 130 sk. és 247, 249 jz. A Kaniuth, *Die Beisetzung Konstantins des Grossen*, 1941, 77 sk. — A felirathoz: Th. Reinach, *Revue des Études Grecques* 9, 1896, 38. F. Dölger, *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* 56, 1937, 23, 37 jz. — Ez nem valami municipális ajándék lehetett, mint Fr. J. Dölger feltételezi, hanem a császári tervezéshez tartozó, udvari eredetű emlék. — Hogy a kezében tartott globuson volt-e kereszt, azért kétes, mert a kereszt globus csak később, 400 körül tűnik fel, lásd megjegyzéseimet *Acta Archaeologica* 5, 1934, 141 sk. Kizárva azonban nincs, mert már 315-ben ott találjuk a keresztben nyugvó globust egy ticinumi ezüstmedaillonon. V. ö. még D. Lathoud, id. m. 305.

²⁸ Lásd például A. Piganiol, id. m. 146. J. Gagé, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses* 1933, 393. Sok okmányt lehetne a *victor* címre idézni, p. o. Ed. Schwartz, *Göttinger gelehrte Nachrichten* 1904, 388, Nr. 25; 394, Nr. 8., stb.

²⁹ Igen jól látta már a keresztény Kon-

stantin belső fejlődésében a fokozatos és állandó változás alapelvét V. Schultze, *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums* 1, 1887, 39 sk. aki ezt itt a pogánysággal szemben a következőképpen okolja meg: «Keinem Einsichtigen konnte verborgen sein, dass eine gewaltsame und plötzliche Lostrennung des Heidentums von dem antiken Staate und dem öffentlichen Leben das Reich wiederum in die gefährlichsten Erschütterungen hineingetrieben und den Bestand des neuen Kaisertums ernstlich in Frage gestellt haben würde. ... Das Aeusserste, was ein christlicher Kaiser, dem es mit der Christianisierung ernst war, unter den damaligen Verhältnissen wagen konnte, war die Zurücksetzung und allmähliche Einschränkung des Heidentums, beides womöglich auf dem Verwaltungswege und in einer Form, dass Gewaltmassregeln entweder ganz vermieden oder geschickt verdeckt wurden. — Auf dieser Linie hielt sich die innere Politik Konstantins. Von vornherein hat sie diese Richtung, doch kommt dieselbe ganz natürlich anfangs weniger entschieden zur Wirkung als in den späteren Regierungsjahren des Kaisers. In ihrem allgemeinen Ziele festgestellt, musste sie doch in ihrer praktischen Anwendung eine Politik von Fall zu Fall werden».

ményesei felőrlődtek a 25 — 30 évig tartó katonáskodásuk közben vívott harcok folyamán; majd mindenütt összetörte a polgári rétegeket a III. század szörnyű válsága s utána kerékbe törte maradék gerincüket az adóprés.

Félelmetes lehetett volna viszont a hadsereg ellenállása. De azok, akikben a régi nemzeti hazafias fogalmak éltek, az itálikus, kelta és illyr katonatömegek és szubaltern tiszték, egymásután felmorzsolódtak szintén a III. század háborúiban s már az előző nemzedék legbecsültebb csapatai között felbukkanak a rövid hajítódárdáikat dróthajukban viselő afrikai rablónépek, a szir és mezopotámiai ijjaszok, s a birodalomba fogadott germán és más idegen népek saját törzsfőik alatt küzdő «szövetséges»-csapatai; most meg ijesztő gyorsasággal folyt a sereg germánosodása. *Iuppiter optimus maximus* sorsa nem érdekelhette ezeket, csak saját ősi vallásaik; ezernyi babona, a varázslatoktól való rettegés hatotta át őket s a keleti misztériumok varázsa, amennyiben a kereszténység nem hódította meg már. Azt, hogy az antik cerimóniák betartásán mulhatna a római hűség és fegyelem — melynek gondolköre amúgy is idegen volt számukra — nem igen érezhették. Konstantin, aki vigyázott vallásos érzékenységükre, kora legkitűnőbb generálisa, és bőkezűen szórta katonáinak az aranyat: ezektől sem kellett tartania.

Ezekben az években, amikor erőszakos rombolások még nem keltették fel sehol az isteneikhez ragaszkodó pogány alattvalók elkeseredését, nem ébresztették fel még egyes vidékek lakosságának fanatizmusát, csak egyetlen társadalmi csoport érezhette teljes nagyságában a veszélyt, miután a duna-balkáni provinciákból származó irányadó katonai körök ellenállása — melyekből való Konstantin is — a nagy üldözés csődjével elhalt: a szenátus, melynek nagyszerű hagyományai, a vezetésből való kiszorításának ellenére is töretlen presztizse és óriási gazdagsága bizonyos fokig még a császárral is dacolhatott. Ennek ősi fellegrárába vonult be 312 október 29-én a nagy újító; kövessük őt.

Miután Maxentius trónjának támasza, a praetorianus-gárda elvérzett a tiberismenti ütközetben, általános megkönnyebbülés fogadta Konstantint Rómában.³⁰ Elődjének népszerűsége már régebben meg-ingott. A szenátorok már proklamációjában sem vettek testületileg részt³¹ s ha eleinte szívesen is vették a rómovárosi nagy mult tömjénezését általa, később meggyűlöltek, mert súlyos pénzügyi terheket akasztott a nyakukba.³² Viszont Maxentius sem támaszkodott túlságosan a sze-

³⁰ Legutóbb például M. Besnier, *L'Empire romain de l'avènement des Sévères au concile de Nicée*, 1937, 360 szolt erről.

³¹ E. Groag, *RE.* 14, 2423.

³² E. Groag, *RE.* 14, 2417. 2423 skk. 2454. 2456. E. Stein, *Geschichte des spät-röm. Reiches* I, 1928, 192. stb.

nátusra : a rendes konzulátus kitüntetését egyetlen egyszer sem nyújtotta hat év alatt tagjainak, pénzein sohasem dícséri, sőt talán az alacsonyabb polgárság keresztény tömegeinek való kedvezésével is az arisztokráciával szemben keresett ellensúlyt.³³ A városi *plebs* sem lelkesedhetett érte. Borzasztó éhínségeken ment keresztül, mert Alexander ellencsászár (308—311) miatt az afrikai gabonaszállító flotta nem hozhatta szokott rakományát számára ; nyugtalansága egy ízben véres utcai verekedésekben tört ki, melyeknek elfojtása több ezer áldozatot követelt s csak növelte az elkeseredést.³⁴ Így a győztes elé siető szenátorok öröme és az utcákon rajzó *plebs* szavalókórusai üdvözlő-hódoló rigmusainak lelkesedése őszinte volt ezúttal.³⁵ Az ünnepélyes menet most is felkanyarodott még a Kapitoliumra, mint a győztes hadvezérek triumfális felvonulása annyi évszázad óta : szinte teljesen lehetetlen, hogy a lelken-dező Rómát megsérthette volna Konstantin azzal, hogy egyenesen a Palatinusra hajtat s ne áldoztasson előtte a legjobb s legnagyobb Juppiternek³⁶—akármilyen kényelmetlenül is kezdhette magát érezni mellette.

A szenátussal tisztelettel bánt.³⁷ Tagjait továbbra is ő nevezte ki a régi államvallás papi testületeinek tagjaivá, mint a pontifex-papok feje : a *pontifex maximus* rangját, melyet Augustus óta maguknak tartottak fenn az uralkodók, ezentúl is megtartotta. Így a pogány államvallás feje maradt és ezen nem változtat az sem, ha a régi ritusok felügyeletét egy promagisterrel végeztette is. *Pontifex*-ek, *augur*-ok, *quindecimvir*-ek változatlanul végezhatték kötelmeiket s a *haruspex*-béljósok is,³⁸ akik még hosszú évek múlva is küldték szokásos jelentéseiket az udvarhoz, ha Rómában villám sujtott valamely középületet.^{38/a}

Hogy a szenátus mennyire megbízható volt Konstantin szempontjából, abból is kiviláglik, hogy eltiport ellenfele oldalán magas állásokat betöltött szenátorokat újra alkalmazhatott a saját szolgálatában³⁹ és gátat vethetett a besúgások burjánzásának.⁴⁰ Pillanatnyilag szüksége is volt rájuk. Mert a szenátus volt az egyetlen testület, amely

³³ Így : Ed. Schwartz, Göttinger gelehrte Nachr. 1904, 532.

³⁴ E. Groag, RE. 14, 2465 sk.

³⁵ E. Stein, id. m. l. 140, 3. jz. E. Groag, RE. 14, 2481.

³⁶ Joh. Straub, Vom Herrscherideal der Spätantike, 1939, 98 és 261, 110 jz. az ellenkezőt véli ; de az idézett helyek (paneg. XII. 19, 3 és Zosim. II. 29, 5) nem erre, illetőleg nem erre az időpontra vonatkoznak.

³⁷ Cod. Theodos. XV. 14, 4 ; v. ö. O.

Seeck, Savigny's Zeitschr. f. Rechts-gesch., romanistische Abt. 10, 207 és ua., Geschichte des Untergangs der ant. Welt 14, 136 és 499.

³⁸ Zosim. II. 29, 1 : ἐχρόητο δὲ ἔτι καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς.

^{38/a} Cod. Theod. XVI. 10, 1. V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchengesch. 8, 1886, 522 sk. ; l. még alább.

³⁹ E. Groag, RE. 14, 2447, 2481. O. Seeck, Gesch. d. Unt. 1⁴, 137.

⁴⁰ Cod. Theod. X. 10, 2.

a törvényesség látszatával ráruházhatta — a Keleten uralkodó Maximinus Daza helyett — a rangelső Augustus címét. Ennek értékét a Diocletianus-féle négycsászár-uralom belső surlódásai váltották ki és az akkori általános rangmánia fokozta.⁴¹ De ez a pozíció nemcsak nagyravágyását elégíthette ki, hanem az egyeduralom felé vezető útján is szolgálhatta.

E kölcsönös egymásrautaltság is magyarázhatja, hogy Róma megvétele után nemcsak azok szájából hangzott fel az ilyenkor mindig előkerülő szókinccs a zsarnok önkényuralmának lehanyaglásáról és az általa veszélyeztetett respublika ősi szabadságának helyreállításáról,⁴² akik a győztesnek hízelegtek, hanem átvette és még sokáig terjesztette ezt az udvari propaganda is. A keresztény és pogány udvari írók és rhetorok egyaránt ismételték ezt az ősrómai veretű kifejezőmódot,⁴³ mely szerint Konstantin mint valami republikánus szabadsághős rohan fenyegetett hazája segítségére, Róma megmentésére.⁴⁴ Ugyanezt a frazeológiát élesztik fel mindenfelé az ekkor keletkezett felíratos győzelmi emlékek. A 315-ben emelt, ma is álló diadalív ajánlása a felszabadítónak (*liberatori urbis*) szól, aki alkotmányos alapon nyúlva fegyverhez (*iustus armis*) bosszút állt a zsarnokon és párthívein;⁴⁵ domborművei mint szenátusi érzületű uralkodót ábrázolják szenátori ruhában a *patres* ('városatyák') közt. Az ősi szabadság helyreállítójának (*restitutori libertatis publicae*) üdvözlök más rómavárosi felíratok⁴⁶ és a tyrannusölő-szabadsághős dicsőítésének klasszikus kifejezései visszhangoznak tovább a felíratos emlékeken mindenütt a tartományokban is.⁴⁷

A zsarnok elnyomója s a szabadság keze a császárkor fogalmazása szerint az ősök szellemében kormányzó alkotmánytisztelő *princeps*. Ennek ideálképét terjeszti a pons milviusi győzelem alkalmából az udvari hírverés, nemcsak 312 őszén, hanem egyre ismét a következő években is: az elveszett képzőművészeti emlékek helyett erről is csak a pénzek adnak fogalmat. Mindjárt a döntés után *optimus princeps*-nek ünneplik

⁴¹ Lactant., De mort. pers. 44, 11. — Az akkori rangkórság kihatásaira a tetrarchia császárjainál jellemző adatokat nyújt Lactantius, id. m. 18, 6; 20, 1; 25, 5; 32, 1; 32, 3; 44, 11. Euseb., Vita Const. 1, 18. — Konstantin 324-ben saját maga emeli ki Diocletianus rangelső voltát: Euseb., Vita Const. 2, 51.

⁴² Lásd például megjegyzéseimet: Zeitschrift f. Numismatik 40, 1930, 5 skk.

⁴³ Például: Euseb., h. e. IX. 9, 2. Zonaras XIII. 1, 7 (3, p. 2 Büttner-Wobst) és uo. 1, 13 (uo. p. 4). Cedrenus p. 474, 9

Bonn. Nazarii paneg. 30, 4—31, 1. Praxagoras, FGrHist. II. B 948 sk.

⁴⁴ Nazarii paneg. 11, 2 (p. 165 Guil. Baehrens) *Utrum urbis funestam illam lacerationem lente ac remisse te laturum putavit* (sc. Maxentius)?

⁴⁵ CIL VI 1139=Dess. 649. H. P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens, 1939, 102.

⁴⁶ Például CIL VI 1145.

⁴⁷ Az adatokat lásd: E. Groag, RE. 14, 2481.

a szenátus és a római nép nevében Konstantint,⁴⁸ Róma helyreállítójának,⁴⁹ a római szabadság visszahozójának,⁵⁰ akinek ezért hálából átadja Róma istennő a viláгурalmat.⁵¹ Úgy bókolkak Rómának a hivatalos császári dicsőítő-beszédek is, mint amely megaláztatása után újra visszanyerte a viláгурalmat.⁵²

Ez a nagy figyelem Róma iránt és a régi nagysága előtt való meghajlás annak az uralkodónak részéről, aki igazán nem rajongott az ősi Róma hagyományaiért, első sorban a közelmúlt tanulságainak volt köszönhető. Mert úgy mint egykor a 238. év szenátusi reakciója, amely Maximinus Thrax felett győzedelmeskedett, ugyan nem juttatta uralomra a szenátust, de megdöbbsentette és fél évszázadig a legnagyobb reverenciára kényszerítette a katonacsászárokat e testület iránt, úgy Maxentius proklamációja sem hozott ugyan jelentős eredményeket, de újra megmutatta, hogy Róma még mindig dacolni tud a császárokkal, ha azok félrelökik. Hat évig újra állandó császári székhely is volt most az örök város és Maxentius tudatosan élesztette az ősrómai-nemzeti romantikát,⁵³ amelynek hatóereje még nagyobb volt, mint sokan vélik.⁵⁴

Konstantin jó két hónapot töltött Rómában⁵⁵; úgy látszik, hogy 313 január 1-én még itt ünnepelte díszes felvonulással, fényes játékokkal konzuli hivatalbalépését.⁵⁶ Barátságos bánásmódját, bő ajándékait még sokáig magasztalták a panegyricusok és a hivatalos művészet.⁵⁷ De győzelme után Róma végleg megszűnt a praetorianusok tábora lenni⁵⁸ s így nem tudja többé politikai igényeit fegyveres erővel alátámasztani; amint elődei, úgy ő sem akar Rómában székelni s nem nagy súlyt vet Itáliára, arra gondol nemsokára, hogy Bassianus-nak adja át ezt a területet, mint *caesar*-nak s úgy, mint közvetlen elődei, ő is csak tízéves jubileumainak fogadalmi ünnepeit üli meg a birodalom ezen eszmei

⁴⁸ Az *Spqr optimo principi* felíratú aprópénzek: J. Maurice, Num. Const. I, 1907, 203 (no. 4); 286 (no. VII.); 287 (no. IX.).

⁴⁹ *Restitutor Romae*: Uo. 287 (no. VIII.) *Recuperatori urb(is) suae*: Uo. 2, 1911, 34 sk.; 146 (no. II.-III.) és V. t. 2.

⁵⁰ *Restitutori libertatis*: Journal of Roman Studies 22, 1932, 21 (no. 17—19).

⁵¹ Uo. 2. t. 15.

⁵² Nazar., paneg. 31, 2 (p. 180 Guil. Baehrens): *imperium recepit, quae servitium sustinebat*.

⁵³ E. Groag, RE. 14, 2457 skk.

⁵⁴ «Aus der romantischen Erneuerung uralt-römischer Traditionen war keine

lebendige Kraft mehr zu schöpfen», írja Groag. id. m. 2459. De a jövő megmutatta az ellenkezőjét.

⁵⁵ Nazarii paneg. 33, 6: *bimestris fere cura*.

⁵⁶ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 19,6 (p. 305 Guil. B.), így értelmezve O. Seock által, Gesch. d. Untergangs d. ant. Welt 1⁴, 138.

⁵⁷ A Konstantinus-ív idevágó reliefjeit lásd A. v. Gerkan-H. P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens, 1939, 87 skk., 99 skk.

⁵⁸ Aur. Victor., Caes. 40, 25. A többi források: E. Stein, id. m. I, 140.

középpontjában, először 315-ben,⁵⁹ majd 326-ban. Mindennek ellenére sokáig nem tudta a *restitutor libertatis* Rómában a saját első fellépését meghazudtolni s a régi államvallás alól haláláig sem tudta kihúzni a talajt. Míg ő egyre távolodott első római programjától, a szenátus annál makacsabban ragaszkodott vallási hagyományaihoz. Ez súrlódásokra vezetett közöttük; nézzük ennek első nyomait.

Az a hír, hogy Konstantin a keresztényekhez pártolt, majd a Krisztus jelében való győzelmet hirdető szobor, a lateráni bazilika császári építkezése és a keresztény egyházat egyre jobban felemelő politikának egyéb — általunk már többnyire nem érzékelhető — jelei rendkívül megüthették a római arisztokráciát. S a kereszténységnek evés közben megjött az étvágya: ébredő támadókedvének tünetei jelentkeznek már. A ticinumi pénzverdében 313/314-ben a *procurator*-igazgató tudtával s az udvar hallgatólagos jóváhagyásával a keresztet alkalmazzák rendszeresen *Sol* és *Mars* mellett sorozatjelző jegyek,⁶⁰ ami az ily jeleknek tulajdonított varázshatás miatt nem ártatlan szimbólum, vagy egyéni provokáció, hanem a pogány istenek ártalmatlanná tételét célzó inzultus.⁶¹ 314-ben a tyrusi bazilika felszentelésén már avval dicsekszik a caesareai püspök, hogy a császárok az egy igaz Istent s Fiát tisztelik, az «élettelen bálványokat arcuköpi s az ősoktól örökölt ócska csalást kinevetik».⁶² Ha a messzi Palesztinában így visszhangzik már Konstantin keresztény-politikája, mennyivel erősebben érezhették nyomását a római pogányok!⁶³

Az «ősoktól örökölt ócska csalás» kipellengérezése rettenetes pofon volt számukra. Mert míg a polytheizmus általában összezsugorodott a nagy vallási összeolvadás folyamatának olvasztókemencéjében, nem tudta megingatni a régi istenfogalmak elhalványulása a római tradíció e letéteményeseinek gondolatvilágában az államvallást. A haza iránti kötelességteljesítés (*pietas erga rem publicam*) ideái közé beágyazott szertartások hű elvégzése úgyszólván nem is érintette az istenségről való spekulációikat, mivel egyszerűen az ősök rendelte kötelmeknek (*mores maiorum*), szentírásként betartandó parancsnak tekintették ezeket.

⁵⁹ O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, 1919, 164. Lásd N. H. Baynes, *Constantine the Great*, 79 sk., 51. jz.

⁶⁰ J. Maurice, id. m. 2, p. LVIII és 248 sk. és H. v. Schoenebeck, id. m. 37 sk.

⁶¹ Ez nem eldugott helyen alkalmazott, kevés verőőtre szorítókozó variáns, szóval nem oly egyéni akció, mint például a L. Laffranchi által felfedezett keresztény jegyek Maxentius aquileiai veretein! — A kereszt a pogány isten semlegesítésére

ugyanazon a gondolon alapszik, mint amelyet Konstantinnak tulajdonít *Socrat.*, h. e. 1, 17, aki szerint a császár Krisztus keresztje részét téteti be a konstantinápolyi *Sol* képében ábrázolt szobrába.

⁶² Euseb., h. e. X 4, 16.

⁶³ Nehány megjegyzést tett már erről M. Vogelstein, *Kaiseridee-Romidee*, 1930, 51 sk. Ed. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche* 2, 1936, 63 sk.

Hiszen már régtől fogva egyre nyírbálták az uralkodók a szenátus politikai hatalmát, lassanként elvették a szenátorok egyéni érvényesülésének lehetőségét az állam szolgálatában, de a *caerimoniae publicae* állandó és ájtatos gondozását minden monarcha természetes kötelességének vette. A keresztényüldözések gyújtópontjában is az áldozati szer-tartások állottak, mint az államhűséget és császárhűséget bizonyító cselekmények.⁶⁴ Ez a hangsúly a Diocletianus-féle üldözések alatt még csak megerősödött és ha valamiben, úgy ebben találkozott az illyricumi katonák vezetőrétegének és a konzervatív főúri köröknek érzésvilága. És most Konstantin az államfenntartó érzületnek ezt a talpkövet felül-ről, a trónról rúgja fel!

Hallgassuk meg a kortársak ítéletét erről. «Legnagyobb bűn — írja Diocletianus — felbolygatni azokat a dolgokat, amelyek a régiek által elhatározva és megszabva kijegecesedtek és mennek a maguk útján.»⁶⁵ Galerius is ezt emeli ki türelmi rendeletében⁶⁶ «... azt akartuk ugyan azelőtt, hogy a régi törvények és a rómaiak közfegyelme szerint mindent kijavítsunk és arról is gondoskodjunk, hogy a keresztények, akik elődjeik hitét elhagyták, észbekapjanak, mert hát a keresztényeket valami okból olyan önfejűség szállta meg és akkora ostobaság töltötte el, hogy ne kövessék a régieknek olyan berendezkedését, amelyet talán éppen az ő saját elődjeik léptettek életbe, hanem csak úgy önkényesen s ahogy éppen tetszett nekik, (új) törvényeket szabtak maguknak...» És ez ellen a vád ellen védekezik Lactantius is annyi keresztény hitvédő után : «De azt mondják (a pogányok), hogy helyesen és méltán büntetik azokat, akik az őseiktől átörökölt közösségi vallásokat kárhoztatják. Miféle dolog ez? Ha azok az ősök oly oktondiak voltak, hogy haszontalan val-lásokat tettek magukévá... írják elő nekünk, hogy ne követhessük az igaz s a jobb vallást?»⁶⁷ És végül: biztosan nem Iulianus Apostata

⁶⁴ Lásd Klio 31, 1938, 323 skk.

⁶⁵ A manichaeus-rendeletben, *Collectio libr. iuris antejustiniani*, ed. Krueger 3, 1890, 187 sk. *Maximi enim criminis est retractare quae semel ab antiquis statuta et definita suum statum et cursum tenent ac possident.*

⁶⁶ Lactant., *De mortibus pers.* 34, 1—2 : *... nos quidem volueramus antehac iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum cuncta corrigere atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent, siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset et*

tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorundem constituerant, sed pro arbitrio suo atque ut isdem erat libitum, ita sibi metipso facerent... Euseb., h. e. VIII 17, 3 sqq.

⁶⁷ Lactant., *Epitome divin. Instit.* 50, 1 (CSEL 19, p. 729) : *Sed recte ac merito puniri aiunt eos, qui publicas religiones a maioribus traditas execrantur. quid? si maiores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus vanis, ... praescribetur nobis quominus vera et meliora sectemur?*

találta ki azt, hogy Konstantin «bűnös újtó, felforgatója az ősi törvényeknek, s a rég megszentelt hagyományoknak»,⁶⁸ hanem a római tradíció hordozói. Jól tudta Eusebius,^{68a} hogy miért adja Licinius szájába a vele való harc előtt a következő szavakat: «A mi hazai isteneink azok, akiket tisztelünk, mert legrégebb eleinktől örököltük kultuszukat; az ellenséges sereg vezére azonban hűtlenül szakított atyáink hagyományaival...» Egyéni és kollektív életformájukat egyaránt fenyegette e fordulat.⁶⁹

A szenátus magatartását Maxentius legyőzőjével szemben az jellemzi, hogy — ameddig csak teheti — nem vesz tudomást arról, hogy átállt Krisztushoz. Mindjárt győzelme után aranyból való szobrot állít neki, melyen talán külsőleg is istenségnek volt jellemezve, s ha ez így volt, leginkább *Sol* attribútumaival ábrázolhatták.⁷⁰ Valószínű, hogy dinasztiaja, a *gens Flavia* isten-uralkodóinak Rómában is papságot szerveznek.⁷¹ A római pénzverde a többivel közös pogány istentípusok mellett a világ jósjelek által megjövendölt nagy felszabadítójának (*Liberator orbis*) ábrázolja a császárt, amint ez a rossz principiumát jelképező oroszlánt leszúrta s kitárt jobbával az ég felé fordul. segítségért az istenekhez, vagy a legfelsőbb lényhez.⁷²

Az is felismerhető még, hogy a római arisztokraták és a velük érző latin litteratusok az újplatonikus filozófia pantheisztikus monotheizmusának alapján igyekeznek a császár keresztény egyisten-hitével valami érintkezési pontot találni; láttuk, hogy a milánói program erre tényleg módot nyújtott.⁷³ A milánói szövegezésű rendeletben a *divinus*

⁶⁸ Ammian. 21, 10, 8.

^{68/a} Euseb., Vita Const. 2, 5.

⁶⁹ Reakciójukkal pedig nem vártak a szenátorok oly sokáig, mint p. o. Clifford H. Moore, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 50, 1919, 126 véli, vagy M. Vogelstein, Kaiseridee-Romidee, 1930, 81 skk.

⁷⁰ Incerti paneg. Constantino Aug. d. 25, 4 (p. 309 Guil. Baehrens): *Merito igitur tibi, Constantine, et nuper senatus signum dei et paulo ante Italia scutum et coronam, cuncta aurea, dedicarunt ut conscientiae debitum aliqua ex parte relevarent. Debetur enim et saepe debebitur et divinitati simulacrum aureum et virtuti scutum et corona dicitati.* H. Lietzmann, Sitzungsber. d. Preuss. Akad. 1937, 267 téved, mert sem

istenszobrokat, sem *clipeus virtutis*-t sem szoktak *aurum coronarium* fejében jubileumi különadónak felajánlani, hogy beolvassák azokat. Mások, mint M. Besnier, L'Empire romain, 1937, 360 n. 110, tévesen azonosítják e pogány szenátusi manifesztációt a Krisztus-jeles zászlót tartó, császári eredetű szoborral.

⁷¹ Aur. Victor, Caes. 40, 28 ezt Afrikára bizonyítja, a hispellumi felirat Umbriára; feltehetőleg Róma szolgáltatta az első példát, mert az ilyesmi felülről nem indulhatott ki. L. még Mommsen, Ges. Schriften 8, 37 és 44.

⁷² E szobrászati motívumról a szarkofágokon másutt szeretnénk szólni.

⁷³ A következőkben megismételjük a «Pisciculi» 14 sk. lapján elmondottakat.

favor a vezérlő gondolat, amely az istenfélő uralkodókat győzelemre segíti, az égi pártfogás : igen jellemző, hogy Konstantinnak ezt az álom-élményén alapuló mozzatőszmójét hogy formálják át a pogányok. A kinyilatkoztatást, amelynek a császár részesévé lett, nem vitatják és nem merik persze az istenség csodás beavatkozását sem kétségbe vonni, amelyet a császár hirdet, de — nem vesznek róla tudomást, hogy mindez a Krisztus műve lenne és a működésbe lépett transzcendens erők kilétét a saját vallási felfogásuk szerint igyekeznek átértelmezni.

A még addig hivatalosan pogány vallású világbirodalom ura, aki még mindig feje, legfőbb papja a régi államvallásnak, nem tudja elkerülni, hogy a pogányok — még többsége az imperium lakosságának — ne vallhassák isteneiket, vagy legalább az újplatonikus «legfelsőbb lényt» az ő saját uralma igazi patronusainak.

Másfelől a hódoló, offciózus pogány nyilatkozatok a Róma kapui előtti csatáról kiemelik ugyan szintén az istenség szerepét, de óvatosan tartózkodnak attól, hogy a régi isteneiket személy szerint említsék és ehelyett általánosító kifejezésekkel írják körül az istenséget, hogy ez valamiképpen hasonlíthasson a Mindenható keresztény megnevezéséhez. Ezek a letompított élű pogány megnyilatkozások egy nagy reakció halk ébredésének jelei.⁷⁴ És bármily csúszó-mászó volt a későrómai világ magatartása a monarchákkal szemben, a művelt pogány retorok ezután is megtalálták azt a hangot, amelyen a legnagyobb reverenciával, de a legnagyobb határozottsággal figyelmeztessék őket arra, hogy mit kíván tőlük a hallatlan római mult, sőt szavuk csak megércesedett addig, amíg hetven évi küzdelem után egy pogány nagyúr, Róma kormányzója hivatalos «relációjában» még egyszer kitárta a császárok előtt az ősi város káprázatos fenségét s addig, amíg két évtizeddel még később, Claudius Claudianus áhítatkeltően szép versei az ifjú Honorius fülébe zsongták azt, ami akkor szemem keresztül is belopakodhatott ennek agyába : Róma, a régi Róma varázsát.

Jó félesztendővel a bravúros itáliai hadjárat után egy hivatalosan

⁷⁴ Tévednek azok, akik magának Konstantinnak tulajdonítják e ködös deizmust, így az újabbak közül a kitűnő Piganiol, id. m. 83. A helyes összefüggést felismerte már G. Boissier id. m. 45 sk., jól írja Besnier is, id. m. 356 : «Dans le panegyrique de 313, huit mois après la bataille du Pont Milvius, l'orateur parle, en termes embarrassés et volontairement imprécis, du dieu suprême créateur du monde

qui siège au delà du ciel et qui, laissant les *dei minores* s'occuper des affaires ordinaires des hommes, a daigné se montrer lui-même à Constantin (paneg. XII. 2. 4—5; 13, 2; 26, 1); il y a là, sans aucun doute, une allusion à une vision... » Ugyanúgy ítéli meg e megnyilatkozásokat mint mi, Joh. Straub, id. m. 99 és 101 sk. is.

megrendelt dicsőítő-beszéd pogány írója azt mondja, hogy Konstantin «isteni ösztönzés-útmutatás által» (*divino monitus instinctu*) aratta győzelmét⁷⁵. Sőt egészen odáig merészkedik, hogy felveti a gondolatot, vajjon mely istenség biztatta fel Konstantint e háború megindítására, amiről őt még a pogány papok is lebeszélték.⁷⁶ De bár egyre hangsúlyozza az istenség segítő közreműködését és «az Istentől megígért győzelmet» (*divinitus promissa victoria*), mégsem ad erre a kérdésre feleletet; avval tér ki ez elől, hogy ez a császár titka. Felelet helyett az egyetlen mindenható istenség filozófikus fogalmát teregeti ki, mint amely az egész emberiségé, — értsd: nemcsak a keresztényeké: «Mindenek legfőbb teremtője, aki azt akartad, hogy annyi legyen a neved, mint ahány nyelv van a világon (mert hát nem tudhatjuk, hogy hogyan akarod magadat neveztetni), akár valami isteni erő és ész van benned, amely által az egész világot eltöltve az elemekkel összekeveredsz és minden külső erőhatás hozzájárulása nélkül magadtól vagy mozgásban, vagy pedig valahol minden egek felett van az a hatalom, ahonnan ezt a Te kezded művét a mindenség magas fellegréből szemléled...»⁷⁷ Mintha csak a Symmachus híres «relációja»-nak előjátékát hallanánk.

Hiába rugta ki maga alól Konstantin időközben a milánói pantheisztikus türelem alapját, a pogányok még 321-ben sem tágítanak emellől, mintha misem történt volna. Ekkor, mikor már minden gyerek tudott az itáliai hadjárat Krisztus-csodájáról,⁷⁸ azt állítja egy pogány rhétor, Nazarius,⁷⁹ hogy égi seregek siettek volna Istentől küldve (*divinitus missi*) Konstantin segélyére: ilyen koholt alkalmi legenda-pótlékkal üti el a Krisztus jelének revelációjáról való beszédet. De azért mondja ő is, hogy «az istenség ereje» (*vis divinitatis*) döntötte romlásba az ellen-

⁷⁵ Incerti paneg. Constantino Aug. d. II, 4 (p. 298 Guil. B.).

⁷⁶ U. o. 2, 4 (p. 291): *Quisnam te deus, quae tam praesens hortata est maiestas, ut... contra consilia hominum, contra haruspicum monita ipse per temet liberandae urbis tempus venisse sentires?* Lásd még u. o. 4, 4: *...te (Constantine) divina praecepta, illum (sc. Maxentium) superstitiosa maleficia (sequebantur.)* Hogy e pogány beállítás mennyire az udvar verzióját terjeszti, arra tanulságos az Eusebius megfelelő helyével való összehasonlítás, h. e. IX 9, 3: *Μαζεντιου δῆτα μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητείαν μηχαναῖς ἢ τῆ τῶν ὑπηκόων ἐπιδαρσοῦντος εὐνοίᾳ*, etc.

⁷⁷ Incerti paneg. Constantino Aug. d.

26, 1—2 (p. 309): *summe rerum sator cuius tot nomina sunt, quot gentium linguas esse voluisti (quem enim ipse dici velis, scire non possumus), sive in te quaedam vis mensque divina est, qua toto infusa mundo omnibus miscearis elementis et sine ullo extrinsecus accedente vigoris impulsu per te ipse movearis, sive aliqua supra omne caelum potestas est, qua hoc opus tuum ex altiore naturae arce despicias...*

⁷⁸ Reméljük, hogy fenti fejtegetéseink alapján ezt nyugodtan állíthatjuk továbbra is H. Grégoire-ral szemben, Byzantion 14, 1939, 351.

⁷⁹ Nazarii paneg. 14, 1 (p. 167 Guil. Baehrens). L. már A. Knöpfler, *Historisch-politische Blätter* 141, 1908, 195 sk.

felet⁸⁰ s hogy az isteni segítség az uralkodó jámborságát jutalmazta.⁸¹ Arról, hogy melyik volt ez az istenség, amely «kezdeményezéseidnél mindig ott szokott lenni» (*divinitas obsecundare coeptis tuis solita*⁸²), mélyen hallgat.

Ugyanez a pogány magatartás mutatkozik meg a 315-ben felavatott római diadalív feliratán is, amely szerint «az istenség ösztönzése-útmutatása mellett» (*instinctu divinitatis*) győzött Konstantin és — bár a domborműveken feltűnik Sol, az a pogány isten, amelyikhez még valami halvány kapcsolat fűzte Konstantint, — de a felirat nem határozza meg a segítő égi hatalmat: a szenátus kénytelen hallgatólagosan megalkudni ura keresztény hitvallásával.⁸³

Egy-kettőt egy kissé közelebről is ismerünk azok közül az újplatonikus egyistenhithez hajló felvilágosult rómovárosi szenátorok közül, akik e magatartás kialakításában szerepet játszhattak. «Aradius Rufinus Róma kormányzója volt 312 október 27.-ig és Konstantin visszaadta neki e bizalmi állást november 29 óta. Ceionius Rufius Volusianus Maxentius alatt Róma kormányzója volt valamivel Aradius előtt; Konstantin másodsor is kormányzóvá teszi meg 313 végén. Erről a két személyiségről, Aradius Rufinus és Ceionius Rufusról, akik a szenátori arisztokráciához tartoztak, azt mondhatnánk, hogy 'konstantinusi színezetű' pogányok. Symmachus azt mondja, hogy Aradius babonásságok nélkül tisztelte az isteneket (*simplex caelicolum cultus*) és még meg-

⁸⁰ U. o. 27, 5 (p. 177).

⁸¹ U. o. 7, 4 (p. 162 sq.).

⁸² U. o. 13, 5 (p. 167).

⁸³ Dessau, Inscr. Lat. sel. 694. — Fel fogásunkat anticipálja már V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengesch. 7, 1885, 350: «Andererseits zeigt die deistische Färbung der Inschrift... , dass man von der dem Christum zugeneigten religiösen Stellung Konstantins etwas wusste und auf diese entgegenkommend Rücksicht zu nehmen für gut fand. L. még O. Seeck, Geschichte d. Untergangs I⁴, 495. Joh. Straub, id. m. 101. H. v. Schoenebeck, id. m. 24. — Az *instinctu divinitatis* értelmezéséhez lásd Lactantius kifejezéseit, p. o. Instit. divin. IV. 27, 12: *ecce aliquis instinctu daemonis percitus dementit* és De mort. pers. 3, 2: *ad persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est* (Domitianus). Tíz év mulva magának Konstantinusnak a szájából hall-

juk, hogy ὁ νεύματι καὶ συνεργεῖα τοῦ χρεῖττονος, tehát *instinctu divinitatis* győzte le ellenfeleit (Euseb., Vita Const. III. 12; az egyezést látta már P. Batiffol, La paix Constantinienne³ 1914, 333, I. jz.). Firmic. Matern., De errore prof. relig. 21, 5: *Tu Christe venerando instinctu hos nobis denuntias per prophetas*. Sol a Konstantinus-íven: H.-P. L'Orange, Symbolae Osloenses 14, 1935, 86 skk. és H.-P. L'Orange, Der spätantike Bildschmuck des Konstantinbogens, 1939, 57., 126 skk. és 176 skk. — Azt, hogy a keresztények hogy ábrázolták a Milvius-hídi csatát, a Iunius Bassus bazilikájának elveszett falfestményei mutathatták volna meg nekünk; mert ha Maxentius levágott fejét bemutatták rajtuk a császárnak, az előző képeken ott kellett lennie a Krisztus kinyilatkoztatásának is. Lásd G.-B., de Rossi, Bulletino arch. cristiano 1871, 27.

vannak azok a fogadalmi feliratai, amelyeket afrikai prokonzulátusa alatt a konstantinusi kor két divatos istenségének, *Sol-* és *Luna-*nak felajánlott. Ceionius Rufius egy római feliraton a «legvallásosabb» (*religiosissimus*) jelzõt viseli és fia a filozófiának szentelte magát. Hosszú ideig bizalmi embere volt Konstantinnak, rómvárosi kormányzó Konstantin és Licinius első háborúja alatt 313 decembertõl 315 augusztusáig, konzul 314-ben, kerületi kormányzó (*praefectus praetorio*) 321-ben.»⁸⁴ Konstantin más pogány fõurakat is megtartott szolgálatában szép számmal, látókörükre, tapasztalataikra nagyon rászorult. Rómában pedig a tradíció ereje is kényszerítette erre: azok pedig tehetetlenek lévén a császári teljhatalommal szemben, megalkudtak a helyzettel.

315-ben újra meglátogatja Rómát Konstantin. Bizonyos, hogy õ sem fejtett ki kisebb pompát tízéves jubileumi ünnepségei alkalmával, mint a legtöbb elõdje, hiszen a pazar csillogás az államfõ körül csak nõtt a monarchia öregbedtével; s az is, hogy õ is méreteiben impozáns, új gyönyörúségekben bővelkedõ játékok örömeivel részegítette meg a rómvárosi *plebs*-et. De annál élénkebb megütközést kellett kelteni a római pogányokban (s annál nagyobb elégtételt az itteni hívõk tömegei között), hogy a *vota decennialia*-nak a császár uralmának elmúlt tíz évéért hálát adó és a következõ évtized boldogságáért könyörgõ ünnepein nem engedte Konstantin a hagyományos szertartásokat elvégezni.⁸⁵ Már pedig e ritusok elvégzését eleitõl fogva az alattvalók hûsége tanubizonyosságának, hazafias kötelességteljesítésének fogták fel s ezért a periodikus fogadalmak voltak a keresztényüldözések fõ alkalmai. Így akkor mindenki emlékezetében volt még, hogy a Diocletianus Rómában megült húszéves jubileumának

⁸⁴ A. Piganiol, id. m. 62 sk.: «Aradius Rufinus avait été préfet de Rome jusqu'au 27 octobre 312 et Constantin lui rendit dès le 29 novembre ce poste de confiance. Ceionius Rufius Volusianus avait été préfet de Rome, sous Maxence, peu avant Aradius; Constantin le fit préfet une deuxième fois, à la fin de 313. Ces deux personnages, Aradius Rufinus et Ceionius Rufius, qui appartiennent à l'aristocratie sénatoriale, sont, pourrait-on dire, des païens de nuance constantinienne. (Ezt persze mi másképp értjük, mint Piganiol: pogányok voltak ezek valóban és nem csírátlanított vallásúak!). Symmaque dit qu'Aradius adorait les dieux sans superstition (*simplex caelicolum cultus*), et nous possédons encore les dédicaces qu'il

a gravées, durant son proconsulat d'Afrique, en l'honneur des deux grandes divinités constantiniennes (— ezt is másképp értjük, mint õ —), le Soleil et la Lune. Ceionius Rufius porte sur une inscription de Rome l'épithète de *religiosissimus*, et son fils s'adonnait à la philosophie. Il sera longtemps l'homme de confiance de Constantin, préfet de la ville durant la guerre entre Constantin et Licinius (déc. 313-aout 315), consul en 314, préfet du prétoire en 321».

⁸⁵ Euseb., *Vita Const.* I, 48; v. õ. 3, 15. — A következõ decennáliákon persze egyre több tradicionális elemet irtott ki a császár, mint már J. Geffcken, id. m. 95 figyelmeztet rá.

világraszóló ünnepei a legvéresebb üldözés előjátéka voltak.⁸⁶ Ez válthatta ki (más sérelmekkel együtt) azt a feszültséget, amely az uralkodó és a szenátus között innen kezdve megfigyelhető.

«Szilveszter pápa (legendás) életrajza — írja Piganiol⁸⁷ — azt mondja, hogy a római szenátorok helytelenítették Konstantin keresztény megnyilatkozásait. Ügylátszik, hogy ezen ellenséges érzületnek vannak valamelyes tanujelei. Kétségtelenül ezt akarta lecsillapítani Konstantin avval, hogy 315 augusztus 20-án Vettius Rufinust nevezte ki a város kormányzójává, a diocletianusi éra egy ismert személyiségét, aki Itália igazgatásában öregedett meg, s a nagy pogány papi testületek tagja (*pontifex Solis, salius Palatinus, augur*).»

De ez nem sokat segített és talán a szenátori osztály ellenszegülése miatti dühében nyirbálta meg a császár 316 végén ennek törvényelőtti kiváltságait. Elvileg kétségtelenül nagyon is igaza volt, mikor ezt megtette: a szenátor-nagybirtokosok, akik mérhetetlen vagyonukkal zsebre-vágták a korrupt tisztviselőket és nagyszámú személyzetükkel terrorizálhatták a provinciálisokat, egyre több erőszakosságot engedtek meg maguknak. A szomszéd kisemberek földjét egyszerűen birtokba vették, fiataljaik a szemrevaló leányokat magukhoz hurcoltatták stb. A törvény előtt pedig semmire sem lehetett menni velük szemben, mert ügyeiket illetékességük alapján szabályszerűen a rómvárosi bírák elé utalták és ott rendjükből való társaik rendszerint kihúzták őket a csávából. Ezen akar segíteni Konstantin,⁸⁸ — éppoly sikertelenül, mint utódai.

Ilyen büntetőjogi fenyegetésekkel legfeljebb azt érthette el, hogy egy kicsit rájessz e nagyurakra. De mélyebbreható rendszabályt is megkockáztat ellenük és — a 321 előtti évek valamelyikében — megkísérli a saját képére és hasonlatosságára átgyúrni ezt az osztályt. Mert ha

⁸⁶ L. Klio 31, 1938, 323 skk. N. H. Baynes, Cambridge Ancient History, 12, 1939, 667.

⁸⁷ A. Piganiol, id. m. 115: «La vie de Silvestre dit que les sénateurs romains désapprouvèrent les manifestations chrétiennes de Constantin. Il semble que nous possédions quelques témoignages de cette hostilité. C'est sans doute pour la conjurer que Constantin nomma préfet de la ville, le 20 août, Vettius Rufinus, personnage de l'ère dioclétienne, vielli dans l'administration de l'Italie, et revêtu de grands sacerdoces païens (*pontifex Solis, salius*

Palatinus, augur). — A Szilveszter-legendához l. Levisohn, Miscellanea Ehrle.

⁸⁸ Cod. heod. IX 1, 1: *Quicumque clarissimae dignitatis virginem rapuerit vel fines aliquos invaserit vel in aliqua culpa seu crimine fuerit deprehensus, statim intra provinciam, in qua facinus perpetravit, publicis legibus subiugetur neque super eius nomine ad scientiam nostram referatur nec fori praescriptione utatur. Omnem enim honorem reatus excludit, cum criminalis causa et non civilis res vel pecuniaria moveatur.* A datáláshoz l. O. Seeck, Regesten 165.

Nazarius szerint⁸⁹ a szenátust a municipális polgárság színe-virágával egészítette ki, ez nem jelenthet mást, mint azt, hogy jobbmódú keresztény provinciális elemekkel akarta fellazítani a curia pogány tömbjét, hogy ellenállását megtörje. Ez valószínűleg gazdasági okokból nem sikerülhetett, bár a személytörténet tényleg megmutatja az új családok felbukkanását: a nagy italikus familiák, amelyek átvészelték a III. század rettentő válságát, nagyobb vagyoni erejükkel kiszorították, s elnyomták vagy a maguk szelleméhez hasonították az új embereket s később is ugyanazokat a neveket találjuk a szenátus hangadó köreiből, mint Konstantin alatt.

E császár különben decennáliái után csak keveset időzik Itáliában, szívesebben marad az Alpok északi oldalán és Sirmiumban vagy Serdicában székel leginkább. Az az anekdota, amely szerint mondogatni szokta, hogy az ő Rómája Serdica,⁹⁰ találó lehet. Hogy így kerüli az anyaországot, részben Róma iránti növekvő ellenszenvével is összefügghet, melynek makacs pogányságával újabb surlódásai támadtak.

Egy későbbi pogány író, aki gyűlöli őt és akinek az értesülése nyilvánvaló időrendi hibákat tartalmaz, azt állítja, hogy Konstantin még hosszú ideig meg szokta kérdezni a pogány jósokat.⁹¹ Babonás volt s így tényleg könnyen lehet, hogy a *haruspex*-ek hátborzongató tudományát és az *augur*-ok jóslásait rendszeresen igénybe vette még a 312 utáni években is — úgy, amint még Konstantinápoly alapításánál is bevonta a pogány jövendőmondókat, hogy az alapítás szerencsehozó feltételeit kisüssék —, csakhogy minél szorosabbra fűzte viszonyát az Egyházzal, annál kényelmetlenebbé vált ez számára. Így történt, hogy valamikor 318-ban betiltotta a *haruspex*-béljósoknak a magánházaknál végzett, ráolvasással-bűvöléssel kapcsolatos áldozásait.⁹² E rendelete elveszett, de megőrződtek számunkra más törvényszövegek, melyek ezt

⁸⁹ Nazarii paneg. 35, 2: *ex omnibus provinciis optimates viros curiae tuae pignerareris, ut senatus dignitas non nomine quam re esset inlustrior, cum ex totius orbis flore constaret.* — Ha nem tévedek, e citátum jelentősége elkerülte a kutatás figyelmét.

⁹⁰ Anon, cont. Dionis frg. 15, 1 (FHG. 4, 199): *Ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐβουλευσατο πρῶτον ἐν Σαρδικῇ μεταγαγεῖν τὰ δημόσια· φιλῶν τε τὴν πόλιν ἐκείνην συνεχῶς ἔλεγεν· «Ἡ ἐμὴ Ῥώμη Σαρδικῇ ἐστίν.»*

⁹¹ Zosim. II 29, 1 és 4: *ἐχρῆτο δὲ εἶτι*

καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς, οὐ τιμῆς ἔνεκα μᾶλλον ἢ χρείας· ἢ καὶ μάντεσιν ἐπειθετο, πεπειραμένος ὡς ἀληθῆ προεῖπον ἐπὶ πᾶσι τοῖς κατωρθωμένοις αὐτῷ. . . . καὶ ἀφεμένου μὲν τῶν πατρίων . . . τῆς ἀσεβείας τὴν ἀρχὴν ἐποιήσατο τὴν μαντικὴν ἔχειν ἐν ὕποψίᾳ . . . καὶ . . . πρὸς τὸ ταῦτα καταλύειν ἐτρόπη. L. még a Th. Preger, Hermes 36, 1901, 339 sk. felsorolta adatokat.

⁹² Részletesen szolt már erről V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengeschichte 8, 1886, 517 skk.

részben megerősítik, részben módosítják.⁹³ A szenátus felzúdulhatott ez ellen, mert Septimius Bassus városi kormányzó egészen szokatlan utazása 318 nyarán az udvarhoz⁹⁴ nyilvánvalóan valami nagyon kényes ügy elsimítására történt s akkoriban ez volt a szőnyegen. A császárt nem sikerült engedékenységre bírnia, de álláspontjának pontosabb körülírására és a pogányok megnyugtatóására több rendeletet bocsát még ki, melyekből egészen határozottan kibontakozik előttünk, hogy hogy is állt ő ezen időpontban a rómovárosi állami kultuszokkal s ezek védelmezőivel szemben.

Nemcsak az előkelők, hanem a közönséges polgár is tele lehetett izgalommal a *haruspex*-ek működésének korlátozása miatt, mert az erre vonatkozó elveszett első rendelet kiegészítésére szolgáló, 319 május 15-én kelt császári intézkedés⁹⁵ a rómovárosi néphez van címezve.⁹⁶ Ez a *haruspex*-ek közveszélyesnek hitt titkos és olykor kétségtelenül bűnös szándékú bűvölését a magánházaknál most is megtiltja. Azonban megnyugtatóan ünnepélyesen kijelenti: «Ti, akik úgy véltetek, hogy az hasznokra vált, járulatok csak a nyilvános helyeken felállított oltáraitokhoz, siessetek szentélyeitekbe és végezzétek el a hagyományos szokásaitok szerinti ünnepélyes cselekményeket.» De nem mulasztja el, hogy azért mégis kifejezést adjon dühének a következő gúnyos szavakkal: «Mert

⁹³ Így A. Piganiol, id. m. 126 sk. — Piganiol jól látja, hogy «cette interdiction vise d'abord la magie», szerintünk azonban semmi másra sem vonatkoznak az itt szóban forgó *sacrificia domestica*. Nemcsak azért, mert itt csakis annak a Rómában elburjánzott varázslási láznak megfékezéséről van szó, amely I. Valentinianusnak is súlyos összeütközést hozott a szenátussal, hanem mert az ezen intézkedésekkel kapcsolatos Cod. Theod. XVI 10, 1 ediktumban világosan a *haruspices*-re van ez a «házi áldozat» korlátozva. Tehát téves, ha Piganiol e helyekre támaszkodva azt véli, hogy «il est possible que le culte des idoles, tout au moins dans les sanctuaires domestiques, ait été aussi condamné», id. m. 127. Azt pedig, hogy a *haruspices*-t tényleg igénybe szokták venni császár-ellenes (és egyéb közveszélyes) üzelmekre, nagyon szemléletesen mutatja Firmicus Maternus, Mathes. II 30, 4 és 6; természetesen ilyenkor titokban, magánházaknál végezték felmetszéseiket. Ezért tanítja Firmicus az adeptusait uo. 10: *Numquam*

nocturnis sacrificiis intersis, sive illa publica sive privata dicantur.

⁹⁴ Chronogr. a. 354, ad Germ. hist., auct. ant. 9, p. 67).

⁹⁵ A datáláshoz: O. Seeck, Regesten 58, 17 és uo. 68, 29; 168, 170. Másképp Piganiol, id. h., aki mindezen törvényeket 318-ra tenné. Figyelemreméltó szempontunkból Seeck okfejtése, id. m. 58: «Wenn zwischen Datum und Propositum mehr als acht Monate liegen, so erklärt sich dies vielleicht aus seinem Inhalt. Denn da es sich gegen die Haruspizin richtet, dürfte es bei dem heidnischen Adel Roms auf Widerstand gestossen sein. So können wir vermuten, dass der Stadtpräfekt, den man regelmässig aus diesen Kreisen zu wählen pflegte, durch Bedenken und Rückfragen an den Kaiser die Ausstellung stark verzögert hat».

⁹⁶ Cod. Theod. IX 16, 2, ad populum (sc. urbis Romae). A Maxentius usurpációjára célzó gúnyos megjegyzés bizonyítja, hogy itt csakis Rómáról lehet szó.

nem akadályozzuk meg, hogy (Maxentius) elmúlt trónbitorlásának (vallási) kötelmeit világos nappal gyakorolhassátok». ⁹⁷

A pogányságot tehát már nyíltan és szemtől-szembe szidalmazza Rómában is Konstantin. Mert az itteni pogányok a *haruspicina* ügyével együtt a saját isteneik hatékonyságának hitét védték, éppúgy, mint Nicomachus Flavianus még 394-ben is; másrészt pedig az uralkodó a *haruspex*-ek elleni rendszabályok sérelmét az egyéb pogány vallásgyakorlat szabadságának ünnepélyes biztosításával enyhíti. Ime, hét évvel a Krisztus jelében való diadal után már nem a keresztény kultusz szabadságáért kell küzdeni, hanem a pogányokéért, s ezt magában Rómában!

Egyidejű az előbbivel egy másik rendelet is, amely szintén megvető kifejezést használ a pogány vallásra, *superstitio*-nak, babonáságnak bélyegezve a *haruspex*-ek mesterségét. ⁹⁸ Még a küszöbét sem lépheti át idegen háznak a *haruspex*-pap; a császár magánemberek megbízásából végzett varázsló-ritusaikat kegyetlen halállal — elevenen való megégettetéssel — sujtja, felbujtóikat száműzetéssel. Mégis kénytelen Róma felségének hamarosan (320 elején) valami engedményt tenni — kétségtelenül a lakosság, főleg a szenátus felzúdulása miatt — és ezért a varázslás-ráolvasás (*magicae artes*) űzői közül csak azokat bünteti, akik embertársaik életére törnek és akik szemérmes szűzekben keltenek szerelmi szenvedélyt. Viszont jótékony célból, és pedig betegek gyógyítására és a falusi földművelőknél zápor és jégverés ellen megengedi a varázslást, mert «ezek által senkinek az életét vagy becsületét sem fenyegetik, hanem azt érik el, hogy az isteni (termés-) ajándék és az emberek fáradtságos munkája ne menjen tönkre». ⁹⁹

Kiegészíti mindezt egy újabb törvény 320 decemberéből ¹⁰⁰, amely elárulja, hogy a kedélyek még mindig háborogtak Rómában és hogy meg kellett ezeket nyugtatni. Itt is azon van a hangsúly, hogy a *harus-*

⁹⁷ Cod. Theod. IX 16, 2: ... *Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollemnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari.* V. ö. a Cod. Theod. IX 16, 1 egyidejű rendelkezésében: *superstitutioni enim suae servire cupientes poterunt publice ritum proprium exercere.*

⁹⁸ Cod. Theod. IX. 16, 1. A datáláshoz: Seeck, Regesten 57. A megbélyegző tónust kiemelte már V. Schultze, id. m. 520.

⁹⁹ Cod. Theod. IX, 16, 3, A datáláshoz Seeck, Regesten 168. 170.

¹⁰⁰ Cod. Theod. XVI. 10, 1: ... *ad*

Maximum (p. u.) Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgure esse constiterit, retento more veteris observantiae quid portendat, ab haruspicibus requiratur et diligentissime scribtura collecta ad nostram scientiam referatur, ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt. Eam autem denuntiationem adque interpretationem, quae de tactu amphitheatri scribita est, de qua ad Heracilianum tribunum et mag(istrum) officiorum scribseras, ad nos scias esse perlatam. — A datáláshoz Seeck, id. m. 168. 170.

pex-ek működésének a régi államvallással összefüggő nyilvános gyakorlata, melyet a régi szabályok (*vetus observantia*, — megtisztelő kifejezés!) előírnak, meg van engedve és például középületeket sujtó villámcsapás esetén az addigi gyakorlat szerint az udvarhoz kell továbbítani a *haruspex*-ek vizsgálatának eredményét, hogy mi rossznak előjele ez az istenharagja; nagyobb nyomatékosság kedvéért még osztentative helyesli a városi kormányzó egy ilyen tartalmú friss átiratát. Egyedül csak az tilos, hogy magánemberekkel összeszűrve a levet, ártalmára lehessenek másoknak a *haruspex*-ek.

Konstantin e huzakodás folyamán is úgy jár el tehát, mint a jó lovas, aki egyre meghúzza és egyre meg-megengedi a gyeplüket. Egy apró, de igen jellemző eset is megmutathatja, hogy miként vegyítette az erélyt engedékenységgel a római pogányokkal szemben. 320 táján az északitaliai és dunai—balkáni pénzverdék egyszerre, ugyanazon hátlapi kép kíséretében alkalmazzák a Krisztus névjelének sajátos, gömbösfejű változatát. Az egyöntetűségből világos, hogy központi rendelkezés folytán teszik ezt; de épp úgy nem véletlen, hogy Rómában nem verik e típust; ott elengedik a keresztény császárijelvény e propagandáját.¹⁰¹

Konstantin krisztianizáló törekvései ellen nemcsak az eddig nyomon követett, esetenként kiváltott visszahatás nyilatkozott meg, hanem egy állandósuló ellenállás is mindinkább testet ölt, amely a köteles loyális feltétlen megőrzése mellett kezdi Rómában felemelni a hangját az új világ ellen. Mivel pedig erre az abszolút császári hatalommal szemben csak nagyon sovány lehetőségei voltak, úgyhogy sokszor csak álcázva jelentkezhettek, olyan mozgalom kezdődik itt a művészet és irodalom eszközei segítségével, amely a régi istenek sűrű szerepeltetésével, a mitosz szépségeivel és az antik kulturális értékek látszólag politikamentes kitergetésével népszerűsíti az ősök műveltségét és szellemét, — s szervezi evvel az ellenállást, hat a gyengékre. Ez a kultúrmozgalom köntösébe bujó politikai reakció százéves életpályája alatt világtörténeti jelentőségűvé nőtt s ennek köszönhetjük jórészt — közvetlenül és közvetve, — hogy az antik művelődés értékei átmentődhettek korunkra.

E propagandának egyik sajátos megnyilvánulását alkalmi, pogánytárgyú pénzveretek formájában ismerhettük fel, melyek egyedül Rómában kerültek kibocsájtásra.¹⁰² Régebbi szokás volt már ugyanis, hogy

¹⁰¹ L. megjegyzésemet Journ. of Roman Studies 22, 1932, 15, i. jz. és «Pisciculi» 3, 8. jz. Ugyanígy H. v. Schoenebeck, id. m. 39.

¹⁰² Alföldi A., Isis-szertartások Rómá-

ban a Kr. u. IV. század keresztény császárai alatt. A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the fourth century (Dissertationes Pannonicae II. 7), 1937.

a január harmadiki nagy császárfogadalmak alkalmával a népmulatságokat rendező nagyurak az *Isis Pharia* évkezdő hajózási ünnepének képeivel ékes pénzeket verettek és szórtak a tömeg közé, amelyek előlapján a mindenkori uralkodó képmása foglalt helyet. E szokásba kapaszkodva a szenátusi körökből választott városi kormányzó s alantasai 312 után is tovább verették újévre e sárgaréz-pénzecskeket Isis, Serapis és Anubis ábrázolásaival, de nemcsak Konstantin alatt,¹⁰³ hanem még vagy félszáz esztendeig. Az a — nem szellemtelen — ötlet, amely e propagandát szülte, kétségtelenül éppen a Pons Milvius sorsdöntő csatája utáni évek feszültségéből pattant ki. A császárral dacoló régi arisztokrácia misztikus és romantikus vallásosságát szegezi szembe a keresztény udvar politikájával az az eldugott apró, de jellegzetes fogás is, hogy a Liciniusszal való leszámolás előtti években a római pénzverde az örök város misztérium-titoknak számító jelképes nevét teszi monogrammszerű «titkos» jegy formájában vereteire.¹⁰⁴ Magától értetődik, hogy nagyon sok más útja-módja is volt annak, amelyet mi már nem érzékelhetünk, hogy a római pogányság megmutassa, hogy 'csak azért is' él.

Ekkor kezdődik meg az is, hogy a szenátori rendűek feltűnően sok feliratos fogadalmi emléket kezdenek állítani régi isteneiknek, amit az előző korszakban inkább csak elvéve tettek meg.¹⁰⁵ Bár semmi eszközünk sincs arra, hogy a tüntetésből állított dedikációkat az előzőleg szokásos rendes fogadalmi ajándékoktól elválasszuk, és bár éppen a sokistenhit melletti kérkedő kiállítás kezdetének megfogása a legnehezebb, mégsem kétséges, hogy ennek megindulása is közvetlenül Konstantinnak az antik pietás elleni támadásával függ össze, hogy azután a következő évtizedekben egyre erősödjön. Ha például Caesonius Nicomachus Anicius Faustus Paulinus 321 szeptemberében folytatja azt a szokást, hogy mint *praetor urbanus* az *ara maxima* mellett Herculesnek emléket állítson,¹⁰⁶ már az uralkodó óhajlásával tudatosan szembehelyezkedve ápolja a vallási hagyományt. Ugyanilyen megítélés alá esik, ha 319-ben a *Vaticanus*-domb egy híres szentélyében személyesen résztvesznek a *taurobolium* szertartásán a *quindecimviri sacris faciundis* papi testületének előkelő tagjai. A feliratok pedig, melyek erről értesítenek, megmutat-

¹⁰³ Uo. 12 és 1. t.

¹⁰⁴ H. Dressel, *Zeitschrift f. Numismatik* 22, 1899, 32 skk. J. Maurice, *Numismatique Const.* 1, 1908, 224. D. Lathoud, *Échos d'Orient* 24, 1925, 180 sk.

¹⁰⁵ Bár nem szabad elfelednünk, hogy

már a III. sz. közepén jelentkezik e körökben egy római nemzeti vallásos reakció, melyet A. D. Nock hámozott ki, *Harvard Theological Review* 23, 1930, 251 skk.

¹⁰⁶ CIL VI. 1, 315 = Dessau, ILS. 3409.

ják, hogy az arisztokrácia kihívólag büszkélkedik már ezekkel a dolgokkal.¹⁰⁷

A rendszeres dacolás pedig tevékeny ellenállássá erősödött. Még jóval Konstantin után is megfigyelhetjük, hogy a pogányellenes intézkedésekről egyszerűen nem vesznek tudomást a polytheizmust védő szenátori méltóságviselők, — csak nagy későn, a IV. század végén sikerül őket elriasztani e magatartástól. Ez a magatartás szintén 312 végén foganhatott. Nem utoljára ennek a passzív rezisztenciának köszönheték, hogy Róma vallási hagyományai sértetlenül tovább élhettek a nagy újító alatt s hogy még utána is csak igen sokára mertek ezekhez komolyan hozzányulni; meg talán azt is, hogy Konstantin alig próbálta meg, hogy Róma szakrális tradícióit megbolygassa.

2. KONSTANTIN VALLÁSPOLITIKÁJA A LICINIUS-SZAL VALÓ FESZÜLTSEG JELENTKEZÉSÉTŐL KONSTANTINÁPOLY FELAVATÁSÁIG.

Konstantin mintegy Kr. u. 320 óta élesebben szembefordul a pogányokkal és még szorosabban támaszkodik az Egyházra, mint addig. Az a magyarázat, amellyel ezt meg szokták indokolni, megfelel a tényeknek: miután a Licinius-szal való leszámolás kezdi előrevetni árnyékát, a keleten jelentős erőt képviselő keresztények tőle várják a pogány ellenpólusra támaszkodó Licinius-szal szemben jobb sorsba jutásukat¹⁰⁸ s így ő, mint a hit bajnoka készül felszabadításukra. De éppen ennek a magatartásnak a pályafutása mutathatja meg, hogy itt nem hirtelen és az előzmények által nem indokolt változás állott be, hanem, hogy ez a keményebb politika csak annak az addig kiméletesebb és lassúbb haladásnak új lendülete, melyet 312 ősze óta nyomon követtünk. A *De mortibus persecutorum*-on vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, mely magában ugyan igen egyoldalú, de az egész világgal szemben álló

¹⁰⁷ Ennek az új magatartásnak a nyoma csillan fel a szenátori rangú Firmicus Maternus csillagjós-könyvének egy helyén Mathes. III. 5, 33: *In nono loco Sol ab horoscopo constitutus fabricatores deorum facit vel cultores divinorum simulacrorum vel ornatores deorum vel fabricatores templorum aut hymnologos et qui*

laudes deorum cum iactantiae ostentatione decantent, ex quibus rebus gloriam et honores habebunt. — Mindez forrásokból lehet kiírva, a *cum iactantiae ostentatione* kifejezés kivételével, mely már az új magatartás tükröződése lehet.

¹⁰⁸ Így például A. Piganiol, id. m. 133 sk.

Egyház szempontjából egészen magától adódhatott, hogy a rossz császárak a Krisztushívők üldözői voltak, a jók pedig pártolták őket.¹⁰⁹ És Lactantiusnál így a derék, mérsékelt uralkodó által oltalmazott ősi *libertas* — nem tudom hanyadik jelentésváltozatában — a vallásszabadság értelmét nyeri;¹¹⁰ az érdemei jogán államvezetővé lett első polgárnak Cicero által megálmodott és Augustusban testet öltött uralkodó-ideálja, a *princeps*, nála a Krisztushit védője és pogánypárti ellenfelei a *tyrannus*-zsarnokok, — ily *princeps*-eknek ünnepli Liciniust és Konstantint.¹¹¹

De ugyanekkor Konstantin is ebben az értelemben állítja oda a világot a Maxentiuson vett győzelmet. Mert csak az udvari verzió lehet a közös forrása annak a megegyezésnek, hogy egy pogány rhétor ugyanazt írja, mint Eusebius, miszerint Maxentius a babonára s varázslásra (*superstitiosa maleficia*) támaszkodott, míg Konstantint isteni akarat (*divina praecepta*) vezérelte: magától nem bélyegezte volna a polytheizmust — a saját vallását — a letűnt zsarnok eszmevilágának!¹¹² De a ró mavárosi Krisztusjeles zászlót tartó Konstantin-szobor felirata is azt adta tudtul, hogy «ezen üdvöthöző jelben visszaadtam Rómának, a szenátusnak és a népnek régi szabadságát és ragyogását, kiragadva őket a tyrannus önkényuralmának jármából»¹¹³. Tehát saját magát, a 'legitim *princeps*-et' Krisztussal köti össze, — ha nem is mondja ki, ami magától adódik ebből, hogy a 'tyrannus' azért került alul, mert a pogányságra alapozta uralmát.

319-ben Konstantin a tárgyalt *haruspicina*-rendeletben¹¹⁴ a pogányságot már egyszerűen «az elmúlt trónbitorlás — tehát Maxentius rezsimje — tartozékának» minősíti. A republikánus zsarnokfogalom tehát már ekkor elnyerte a *princeps* átmagyarázásával együtt keresztény veretét. Így hát egyáltalában nem új dolog — mint azt beállítani szokták, — hogy 324-ben a Krisztushit bajnoka gyanánt indul Licinius ellen a birodalom nyugati felének ura, csak éppen erősebben hangsúlyozza, hogy

¹⁰⁹ Lactant., De mort. pers. 4, 1 (Decius-ról): *Quis enim iustitiam nisi malus persequatur*. Vagy például 3, 4: *secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regiménque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa (est ecclesia,) etc.*

¹¹⁰ Uo. 5, 2 Valerianusról: *Hic captus a Persis non modo imperium... sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit, vixitque in servitute turpissime.*

¹¹¹ Uo. 1, 3: *Excitavit enim deus princi-*

pes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciaerunt.

¹¹² Az auctorhelyek kiírva a 76. jz.-ben.

¹¹³ Euseb., h. e. IX. 9, 10. szövegéből, Rufinus fordításától kissé eltérve így rekonstruálhatnánk az eredeti szöveget: *Hoc salutari signo... senatui populoque Romano urbique Romae iugo tyrannicae dominationis ereptae pristinum libertatem splendoremque reddidi.*

¹¹⁴ Cod. Theod. IX. 16, 2, citálva a 97. jz.-ben.

ő az igaz Isten akaratának teljesítője az üldözőkkel szemben,¹¹⁵ hogy csakis az elnyomott kereszténység felszabadításáért száll harcba,¹¹⁶ ami az igazi *princeps* feladata. Felé fordulnak most már a kereszténységnek hallatlanul megnövekedett tömegei: «Mert a mindenható azon gonoszoknak, akik még más földterületeken az igazak ellen dühöngenek, megfizeti bűnük bérét s minél később, annál bőségesebben fizeti meg; mert hát amiképpen a jámboroknak legelnézőbb édesatyja, úgy az istentelenekkel szemben a legszigorúbb bíró. Amikor az ő vallását s tisztelétét akarnám oltalmazni, kihez folyamodjam inkább, kit szólítsak segítségül, mint azt, aki az emberiség számára az igazság és bölcsesség uralmát helyreállította?»¹¹⁷

És érthető, hogy amikor a Krisztusjeles zászlóval az egész római világot sikerült egy kézben egyesíteni, s e gondolatképek hatóerejét a siker sokszorosán megnövelte, még hangosabban kürtöltetik őket. Licinius legyőztetését úgy ünnepli nem sokkal utána az új keresztény főváros pénzverdeje, hogy «közremény» (*Spes publica*) felírással a Krisztus-jeles császárszászlót ábrázolja, amint ez alsó végével a pogányság kígyóját átszúrja.¹¹⁸ Írásaiban is szívesen használta a császár e gondolatképet¹¹⁹ és később konstantinápolyi palotája bejárata előtt úgy festette le magát egy képen fiaival együtt, amint «az ellenséges és romláshozó szörnyeteget, mely az istentelen zsarnokok által sanyargatta Isten egyházait, egy sárkánykígyó alakjában a poklok fenekére zuhantotta: mert mint sárkányt és tekergő kígyót jelölték meg az Úr prófétái a szörnyeteget...»¹²⁰

Avval, hogy miképpen emelte fel Konstantin ezekben az években az Egyházat az államépület ormára, alig kell foglalkoznunk: a tény biztos és jelentőségét kitűnően megvilágították mások. Csak éppen azt

¹¹⁵ Euseb. Vita Const. 2, 28—29. 3, 12. Vess össze uo. 2, 24. 42; 3, 20.

¹¹⁶ Uo. 2, 2—3.

¹¹⁷ Lactant. Divin., instit. I 1, 15 sq.; *nam malis qui adhuc adversus iustos in aliis terrarum partibus saeviunt quanto serius tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet, quia ut est erga pios indulgentissimus pater sic adversus impios severissimus iudex. cuius religionem cultumque divinum cupiens defendere quem potius appelem, quem adloquar nisi eum, per quem rebus humanis iustitia et sapientia restituta est?* — A datáláshoz A. Piganiol, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 1932, 366 skk. irodalommal.

¹¹⁸ J. Maurice, Num, Const. 2, 1911, 506 sk. H. v. Schoenebeck, id. m. 60 sk.

¹¹⁹ Theodoret., h. e. I, 14 (K. levele az egyházak építéséről): *Ἔως τοῦ παρόντος χρόνου τῆς ἀνοσίτου βουλῆσεως καὶ τυραννίδος τοὺς ὑπηρέτας τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ διωκούσης... Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ θράκουτος ἐξείνου ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως Θεοῦ τοῦ μεγίστου προνοίᾳ, ἡμέτερα δὲ ὑπηρεσίᾳ ἐκδιωχθέντος... — V. ö. még Firmic. Matern., De errore prof. rel. 21, 2 a pogányságistenéről: *Ipsa est basiliscus et scorpio, qui fidelium securis vestigiis premitur: ipse malitiosus anguis, cuius caput quaerit decepta mortalitas: ipse tortuosus draco qui hamo ducitur, qui captivus includitur.**

¹²⁰ Euseb., Vita Const. 3, 3.

jegyezzük meg, hogy ezentúl sem valami általános proklamáció adja meg az Egyház új pozíciójának magas szintjét, hanem egyes részletintézkedések apró tégláinak folyton növekvő talapzata. Ezek az intézkedések folynak tovább: 321-ben például érvényesíti a keresztény templomokban nyilvánított rabszolga-felszabadításokat, feljogosítja az Egyházat örökségek elfogadására s megengedi a polgári pereknek egyházi törvényszék előtt való lebonyolítását, ha a felek kívánják, stb.¹²¹ E fokozatos, lassú térnyerésnél fontosabb szempontunkból, — mert közvetlenül sujtja a régi vezetőréteget, — hogy a Kelet birtokbavétele (324) után a császár az ottani helytartók legnagyobb részét a keresztények s a frissen áttért konvertiták közül veszi, a pogányoknak közülük pedig megtiltja, hogy a régi hivatalos áldozatokat elvégezzék; ugyanezt az utasítást a legmagasabb polgári méltóságviselők is megkapták,¹²² — feltehetőleg a Nyugaton is. De a Nyugat adminisztrációját nem lehetett úgy egy napról a másikra keresztény kezekbe adni, mint a Licinius dominiumában, ahol ennek pogány híveit elcsaphatta s helyébe a szempontjából megbízhatóbb keresztényeket tehetette Konstantin. 306-ban Nyugateurópában, 312-ben Itáliában és Északafrikában a közigazgatás pogány tisztikara mellé állott s ennek hűsége, valamint a saját korábbi toleranciája megkötötték a kezét.

Nem maradt hatás nélkül a Nyugaton sem a császári periodikus fogadalmak ünnepeinek teljes megfosztása pogány szertartásaiktól. Már 323-ban súlyos büntetés terhe alatt tiltja meg a császár, hogy az ilyen évfordulók alkalmával pogány áldozásra kényszerítsék az embereket. Éppen olyan példánya őrződött meg e rendeletnek, melyet Róma városában függesztettek ki és könnyen lehet, hogy egyáltalában éppen a róma-városi vezetőkörök erőszakoskodásai ellen irányult.¹²³ 325-ben a niceai zsinatra összegyülekezett püspökök jelenlétében, keresztény keretek között ülte meg császáruk a húszéves uralkodási jubileum (*vicennalia*) ünnepét, melynek alkalmával még a szokásos dicsőítő beszédet is egy püspök szerezte és mondotta el;¹²⁴ a pénzekén ekkor felbukkanó, ég felé emelt arcú portréi is a keresztény Egek Urához való fohászkodását jelzik.¹²⁵

¹²¹ A legutóbbi rendelet: Cod. Theod. I. 27, 2, melyhez Seeck (Gesch. d. Unter-gangs 2^a, 182 sk.) ellenében lásd A. Pigniol, L'Empereur Constantin, 1932, 138 sk.; az előbbiekhöz I. fent.

¹²² Euseb., Vita Const. 2, 44. Sozom. I. 8, 5.

¹²³ Cod. Theod. XVI. 2, 5 a *vicarius urbi*-hoz címezve. L. O. Seeck, Regesten 62. 98 173. A pogány vallás *superstitio*-nak van

nevezve benne, szemben a *catholica secta*-val s ennek *sanctissima lex*-ével szemben. Itt is nyilvánvaló, hogy a *superstitio* maga a pogányság, nemcsak a varázslás!

¹²⁴ Euseb., Vita Const. I, 1.

¹²⁵ Lásd p. o. J. Maurice, Num. Const. 2, 1911, p. LXX. sq. A. A., «25. Jahre Römisch-Germanische Kommission», 1929, 42 skk.

Vajjon mit érezhettek a pogány előkelők, látván, hogy a császár való-
sággal a tenyerén hordja a püspököket,¹²⁶ míg a szenátus, amelyet még
az ellenséges érzületű katonacászárok is a legnagyobb reverenciával
kezelték, ilyenre többé nem számíthatott? A nicaei zsinat megnyitását
nem ül le addig Konstantin, amíg fel nem szólították rá külön, amivel
az akkori szigorú etikett szerint saját maga fölé emeli az Egyházat;¹²⁷
amikor a hitvalló Paphnutius üres szemből megcsókolja, nemcsak
az Állam szentesítését nyeri el ez mártíromságához, hanem egy, a leg-
főbb dignitáriusok és az uralkodó család tagjai részére fenntartott ki-
tüntetést is.¹²⁸ A zsinat tanácskozásait az első «apostoli» fejedelem udvar-
tartása káprázatos pompájával veszi körül, maga vezeti ezeket, állami
költségen szállítja oda a résztvevőket, palotájában vendégeli meg őket, —
úgy hogy a kereszténység gyülekezeteinek vezetői a régi arisztokrácia
helyett és annál kiváltságosabb helyzetben veszik körül a trónt.

Ismeretes, hogy az uralkodó maga veszi a kezébe a hitesség meg-
valósításának művét, saját kancelláriájával bonyolítja le a zsinati
határozatok kikézését, hivatalos közegeivel ellenőrizteti végre-
hajtásukat. S amikor nagy igyekezetében belebonyolódik a teológiai
szubtilitások útvesztőjébe, elválaszthatatlanul összekeveri az egyház-
politikát a világgal. Sokan megírták már, hogy e tevékenységével miként
vonja be nagy egységesítő államreformjába az egyházi szervezetet.
Lényeges az, hogy nemcsak ekkor jött tudatára, hogy a birodalom
'korszerű' átszervezéséhez a múlt fejlődésének irányvonalai mentén
elkerülhetetlenül szükséges az Egyház beleillesztése is az átalakított
gépezetbe. E tervek már rég kiforrottak benne, csak megvalósításuk
váratott magára addig, amíg az egyeduralkodó birtokába jutott.

E fejlemények folytán természetesen a pogányság felé is módosult
az államfő magatartása — de nem egy csapásra. Jelentős tünet, hogy
320 táján az antik istenségek végérvényesen eltűnnek az éremképekről.¹²⁹
Határozott politikai fogást kell megpillantanunk abban, hogy Kon-
stantin minden pénzverdéjében egyszerre — még a Licinius-szal való
szakítás előtt — a császári periodikus fogadalmakat jelképező koszorúk
és köriratok kerülnek az aprópénzek hátlapjaira a pogány isteneképek
helyett, egészen szokatlan módon kiszorítva minden egyebet: ezek a
birodalom ura iránti egyéni-érzelmi odaadást ápoló, konzervatív-római
szempontból sem kifogásolható ábrázolások egyes leplezései az utolsó
olympusziak eltávolításának.

¹²⁶ Euseb., Vita Const. 3, 9. 10. 16. stb.

¹²⁸ Uo. 41.

¹²⁷ A. A., Mitt. d. D. Arch. Inst., Röm.
Abt. 49, 1934. 42. sk.

¹²⁹ Lásd például H. v. Schoenebeck id.
m. 39. 48. 58.

A polytheizmus kiküszöbölésére irányuló törekvést ugyan az a tény bénítja meg egy időre, amely különben új lendületet adott neki: Licinius legyőzése 324-ben. A keleti provinciákban ugyanis először az elnyomott keresztényeket kellett felszabadítani, elő kellett venni a fenkölt milánói elveket, melyek még frissen éltek az emberek emlékezetében s nem lehetett az egyik párt elnyomatását mindjárt a másikéval felváltani.

Mindjárt győzelme után kibocsát Konstantin egy rendeletet az Oriens számára, melyben a régi vallások szabad gyakorlatát biztosítja.¹³⁰ Különös írás ez az ediktum, de hű tükre császári szerzője csapongó hangulatának. Egészen bárdolatlanul becsmérli benne közvetlen elődjait, a barbárnál is rosszabbnak pocskéolja az üldözéseket tűrő alattvalóit, nagy dühösen csalásnak és tévelygésnek szidja a sokisten-hitet. Majd megint a legnagyobb alázattal a Mindenható felé fordul és teljesen kiesve a kancellária jogászi stílusából bensőséges fohászt és hálaadó imát rebeg hozzá, elmereng az istenalkotta világrend nagyszerűségén, melegséggel telve szól az egyedül helyes krisztusi tan hívőihöz s végül kifejezést ad annak is, hogy mennyire szeretné a 'tévelygőket és becsapottakat' megtérve tudni... De mindez csak széles és cirádás barokk rájája egy pársoros írásnak: «ugyanolyan békét és nyugodalmat nyerjenek a tévelygők is, mint a hívők... Akik azonban elvonják magukat (a hívek közösségéből), tartsák meg mégis hamis tanaik szentelt helyeit akaratauk szerint».¹³¹ De most már nem a kereszténység a megtúrt vallás, hanem a pogányság — ez mutatja meg a legjobban a Ponte Molle csatája óta eltelt tizenkét év hozta óriási fordulatot — és a milánói türelem szellemével most már a keresztényeket kell csitítani, nem ellenfeleiket: «Amit mindenki meggyőződésből magába fogad, azt ne erőszakolja a másokra. Amit az egyik meglátott s felismert, avval legyen hasznára a hozzá közelállóknak, ha ez lehetséges, de ha képtelen erre, akkor tegyen le erről. Mert más dolog a túlvilági életért való küzdelmet önként elvállalni és megint más büntetéssel kényszeríteni erre az embereket. Ezeket mondtam, ezeket fejtettem ki, hosszasan, mint kegyelmességem (*clementia nostra* állhatott a latin szövegben) szándéka ezt megkívánta, miután a (keresztény) hitet nem akartam véka alá rejteni; de leginkább azért, mert úgy hallom, egyesek azt mondják, hogy a (pogány) szentélyek szokásai el vannak törölve s a (pogány) sötétség hatalma

¹³⁰ Euseb. Vita Const. 2,47 sqq. Helyes értékelése: N. H. Baynes, Constantine the Great 19 és A. Piganiol id. m. 147 sk.

¹³¹ Euseb. Vita Const. 2, 56 (p. 64.

Heikel): ὁμοίαν τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανώμενοι χαιρόντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν. ... οἱ δ' ἑαυτοὺς ἀφέλκοντες ἐχόντων βουλόμενοι τὰ τῆς ψευδολογίας τεμένη. etc.

is. Tanácsolnám is én ezt minden embernek, ha a bomlasztó tévelygés erőszakos fellázadása mindnyájunk üdvösségének kárára nem vert volna szerfölött gyökeret némelyek lelkében». ¹³² E szavakból érzik, hogy a keresztények támadókedve igen nagy már. Konstantin pedig épp oly rövid ideig maradt hű e türelmi proklamációhoz, mint az előbbi, ellenkező irányú türelmi programjához.

Van egy-két fontos rendelete, melyek nem sokkal 324 után sujtották a régi vallásokat, de amelyeket nem tudunk pontos keltezéshez kötni. Így ekkortájt tiltja meg, hogy saját képmásait a pogány templomokban felállítsák és kultikusan tiszteljék, ¹³³ ami a birodalmi tisztviselők részvételének betiltásával a pogány áldozási ritusoknál, a periodikus fogadalmak pogány szertartásainak eltörlésével stb. együtt a pogányság leglényegesebb politikai funkcióját, a császárkultuszt ásta alá. Ugyancsak ezekre az évekre esik ¹³⁴ a sereg hagyományos szertartásainak megnyirbálása, amelynek jelentőségét mintha nem méltatták volna eddig eléggé. Mert ha a meg nem tért katonáknak ezentúl vasárnap imát kellett mondani a Mindenhatóhoz, úgy nem a tudatosan színtelen istenfogalom körülírása az érdekes az ima szövegében, hanem az, hogy nem pogány szertartásokkal kell többé könyörögni a császárért, hanem csak tiszta imádsággal — úgy, mint ezt a kereszténység kezdettől fogva tette, míg végre Galerius nagy nehezen meg is engedte. Csakhogy itt nem a keresztényekről van már szó, hanem éppen a polytheizmus egyik mentsváráról, a seregről, mely örömmel áldozott volna. Ne feledjük, hogy Licinius 324-ben még úgy kívánta csapataitól az áldozást, mint régen, hűségi aktus gyanánt. ¹³⁵ De nem bizonyos, hogy Konstantin keresztül is merte hajtani e rendelkezést — hisz utóvégre az imán kívül még áldozhattak is.

Ügylátszik, hogy Licinius legyőzése után a jövőmondás machinációi ellen is adott egy újabb rendeletet. ¹³⁶

¹³² Euseb., Vita Const. 2, 60 (p. 65, sq. Heikel) : Πᾶν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεκται, τοῦτω τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω ὅπερ θάτερος εἰδέν τε καὶ ἐνόησεν, τοῦτω τὸν πλησίον εἰ μὲν γενέσθαι δυνατόν ὠφελεῖται, εἰ δ' ἀδύνατον παραπεμπέθω. ἄλλο γὰρ ἐστὶ <τὸ> τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄθλον ἐκουσίως ἐπαναιρεῖσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπαναγκάζειν. ταῦτα εἶπον, ταῦτα διεξήλθον μακρότερον ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπιχειρίας ἀπαιτεῖ σκοπός, ἐπειδὴ τὴν τῆς ἀληθείας ἀποκρυφασθαι πίστιν οὐκ ἐβουλόμην, μάλισθ' ὅτι τινὲς ὡς ἀκούω φασὶ τῶν ναῶν περιρῆσθαι τὰ ἔθνη καὶ τοῦ σχότους τὴν ἐξουσίαν.

ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνδράποισ, εἰ μὴ τῆς μοχθηρᾶς πλάνης ἡβίαιος ἐπανάστασις ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς σωτηρίας ἀμέτρως ταῖς ἐνίων ψυχαῖς ἐμπεπήγῃ.

¹³³ Euseb., Vita Const. 4, 16 (p. 123 H.) Socrat., h. e. I, 18.

¹³⁴ Euseb., Vita Const. 4, 19—20. Mivel a vasárnap megszentelésével köti össze (l. fent 835 sk.), logice ugyanabból az időből kellene származnia avval.

¹³⁵ Euseb., h. e. X, 10; v. ö. ua., Vita Const. I, 54; 2, 33.

¹³⁶ V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchen-gesch. 8, 1886, 517 skk.

3. KONSTANTIN UTOLSÓ ÉRINTKEZÉSEI ÉS SURLÓDÁSAI RÓMÁVAL ÚJ FŐVÁROSA FELAVATÁSA ELŐTT.

Bármily nyomasztólag hathatott Rómában az új császári valláspolitikai, az uralkodó kímélettel, sőt respektussal bánik az örök várossal. 321-ben, a tizenötéves császári évforduló alkalmából olyan ezüstérmekeket vernek az aquileiai pénzverdében, melyet az udvar e célra kiszemelt, melyeken a szenátus és a plebs, valamint az *urbs* a római világ élén vannak megnevezve, úgy, mint régen, dicsőségük teljében.¹³⁷ A bürokrácia akkori tökéletes centralizációja mellett ilyen különleges kibocsájtványoknál alantak közegek kezdeményezése ki van zárva. Az udvar politikája tükröződik ezeken az okmány-hitelességű, hivatalos jellegű dokumentumokon.

Ugyanekkor még egy hivatalos udvari megbízásból készült császárdicsőítő beszéd is szócsöve mer lenni Róma követelésének, hogy újra állandó székvárosa legyen az uralkodónak: «Csak egyetlen dolog van még, melynek révén boldogabb lehetne Róma — bár igen nagy dolog, de csak egyetlen egy — hogy megőrzőjét Konstantint és 'legboldogabb' caesar-fiait lássa, hogy vágyakozása mértéke szerint élvezve ezt Titeket élénk frissességgel fogadhasson; s mikor az államérdek úgy parancsolja, hogy eltávozzatok, úgy bocsásson el, hogy visszanyer Benneteket».¹³⁸

«A 322 év konzuljai a legelőkelőbb szenátori arisztokrácia tagjai voltak, sőt egyikük az Anicius-familiából való, melynek a kereszténységre való térése igen későn történt meg. A városi kormányzó négy esztendeig (319—323) egy másik arisztokrata, Maximus Basilius. Konstantin utolsó ismert rendelete a Licinius elleni operációk megkezdése előtt Rómának szalonna-ellátásával foglalkozik (324 áprilisában).»¹³⁹ Ugyancsak ebben az időben kinevezi féltestvérét Dalmatiust praetornak, nemcsak azért, hogy a szenátorokat evvel buzdítsa a praetura elvállalására s anyagi terhei viselésére,¹⁴⁰ hanem, hogy Rómának hízelegjen. Egy előkelő

¹³⁷ *Vota orbis et urbis, sen(atus) et p(opuli) R(omani), (vicennaliis) et (triccennaliis) Aug(usti) (sc. susceptis)*. — Összeállította e típus császári előlapjait H. v. Schoenebeck, id. m. 146 egy csekély variánssal együtt, melyen *Aug(usti)* helyett *mul(tis) fel(icibus)* áll. A J. Maurice, id. m. i, 8. tábla 14. képen mintha nem AQS állna a szelvényben, hanem MRS; tehát lehet, hogy Rómában (s egyebütt) is verték e medallionokat.

¹³⁸ Nazarii paneg. 38, 6: *Unum modo*

est quo fieri possit Roma felicior, maximum quidem, sed tamen solum, ut Constantinum conservatorem suum, ut beatissimos Caesares videat, ut fruendi copiam pro desiderii modo capiat, ut vos alacris excipiat, et, cum rei publicae ratio digredi fecerit, receptura dimittat.

¹³⁹ A. Piganiol, id. m. 114 .k.

¹⁴⁰ Cod. Theod. XII. 17, 1 (324 jan. 19). W. Ensslin, Rhein. Mus. N. F. 78, 209 skk.

római versfaragó, Publilius Optatianus Porphyrius még közvetlenül a birodalom keleti felének elhódítása után a világ közepének — sőt éppen most és újra a római világ fejének magasztalja Rómát.¹⁴¹

Pedig a szenátusi körökkel való vallási surlódás nem szűnt meg. 323 végén átír a császár Róma kormányzóhelyettesének (*vicarius urbis*), hogy császári fogadalmak alkalmából ne merjenek keresztényeket a régi ritus szerinti áldozásra bírni,¹⁴² ami előkelő dignitáriusok túlkapasai ellen irányulhat. És közvetlenül a chrysopolisi csata (324 szept. 18) után megindul már a Boszporus mellett már akkor *Constantinopolis* névre átkeresztelt *Byzantion*-nak a birodalom új fővárosává való átépítése.¹⁴³

Ha meg akarjuk érteni, hogy hogyan juthatott ilyesmi egyáltalában az eszébe és azt, hogy mi volt a célja evvel, vissza kell egy pillanatra tekinteni elődjeinek Rómától való fokozatos eltávolodására. Később, más összefüggésben fogjuk követni, hogy a harmadik század miképpen fosztotta meg Rómát és Itáliát kiváltságaitól, hogyan szorította ki a szenátorokat a nagy katonai parancsnokságokból, hogy cserélik ki dunavölgyi legénységgel és hogy viszik el Rómából a praetorianus helyőrséget, amelyre az örök város politikai aspirációi támaszkodhattak és hogyan hagyta meg különösképpen ez a kor is, mely reális hatalmát egészen elvette, Róma régi dicsősége teljes ragyogását. Most csak arra utalunk, hogy a kétszázharmincas évek óta a század végéig szüntelenül dühöngő háborúk a császár katonai kötelezettségeit annyira minden más fölé emelték, hogy székhelyét is az határozta meg, hogy hol kellett felütni főhadiszállását. Erre olyan közlekedési csomópontok, vagy hadászati bázisok voltak a legalkalmasabbak, mint Köln a rajnai fronton és mögötte Trier meg Lyon, Sirmium a dunai arcvonal közvetlen körzetében és mögötte Thessalonica és Serdica, szintén a dunai határ északitáliai hátterében Milánó, a Keleten az Euphrates mögött Antiochia — sőt még egyéb alkalmi hadiszállások is. Ezek lassanként úgy kiépültek, hogy az imperátor bármikor odaköltözhetett teljes udvartartásával, testőrcsapataival együtt.

Azt is csak éppen futólag említjük meg, hogy Róma nem tűrte némán vezetőszerepének állandó nyesegetését: 238-ban az ellene vonuló

¹⁴¹ Optat. Porph. carm. II, I sqq.: *Fortia facta ducis toto dominantia iam nunc orbe canam, quis laeta suo sub principe tanto rursum Roma tenet, mundi caput, incluta, culmen.*

¹⁴² Cod. Theod. XVI. 2, 5. O. Seeck, Regesten 62, 35 és 173.

¹⁴³ Lásd megjegyzéseimet: Numizmatikai Közlöny 41, 1942, 3 skk, ahol egyúttal az egész további irodalom megtalálható. — Az alapítási szertartásokról, valamint a *consecratio* kezdő- és a *dedicatio* befejező ünnepeiről: D. Lathoud, *Échos d'Orient* 23, 1924, 289 skk.

Maximinus megsemmisítésével olyan leckét adott erejéről a katonaságnak, hogy ha nem is sikerült evvel régi pozícióját visszanyernie, de ezentúl vagy egy félszázadon át csak úgy rohantak — a határmenti frontok nagy veszedelmére — az újonnan megválasztott császárok Itáliába a főváros felsége előtt meghajolni. Bár ez megszűnt Carus óta, de annyi még mindég megmaradt e tisztelettudásból, hogy az öt- és tízéves császári fogadalmak fényes ünnepeit az ősi székhelyen tartották meg, mégpedig most már nem csak úgy, mint a multért hálaadó és a jövőért könyörgő ünnepeket, hanem egyúttal úgy, mint az összes addigi sikeres háborúk egybefogott triumfális felvonulását a *«senatus populusque Romanus»* előtt. Róma eszmei centrum maradt tehát ezentúl is.

Nem változott meg ez a felfogás még akkor sem, amikor Diocletianus társcsászárajának főhadiszállásai mögött a középben gyakorlati, közlekedési középpontot keresve Nicomediát építette ki székvárosává és így már nem a katonai szempont volt irányadó az új főváros helyének kiválasztásánál. Pedig már ekkor felmerül — mindjárt látjuk majd — a Rómával való versengés és evvel 'az Új-Róma' gondolata. (Hiszen igaz, hogy előbb is minden tartományi város olyan akart lenni, mint Róma, de itt nem kispolgárok hiú álmairól, vagy romantikus Rómutánzásáról van szó, hanem egy roppant hatalmú uralkodó célkitűzéséről).

A felsorolt új rezidenciák keletkezése egészen grandiózus építkezésekhez vezetett. És míg a korábbiak közülük — például Sirmium, Trier, Milánó — lassanként nyerték el a császárváros jellegét, addig a későbbiek — mint Thessalonica, Serdica stb. — az uralkodó akaratának varázsütésére egyszerre lettek provinciális városból nagyszabású székvárosokká, úgy hogy felépítésük rendkívüli erőfeszítéssel járt.

Lactantius úgy szeretné beállítani, mintha csak Diocletianus bolond bogara lett volna ez az építési láz: «Mindezekhez valami határtalan építkezési vágy járult és nem csekélyebb megsanyargatása ennél a tartományoknak, amelyeknek a munkásokat, mesterembereket, meg a szekereket kellett állítani és minden egyebet, ami csak az alkotások elkészítéséhez szükséges volt. Itt egy törvénycsarnok, amott egy lóversenytér, itt egy pénzverde, emitt egy fegyvergyár, itt palota a feleségének, amott a leányának. Hirtelen rombolják már valamelyik város jórészét. Mindenki hurcolkodik asszonnyal, gyerekekkel, mint valami ellenség megszállta helyről. És mikor már kész volt minden, s a tartományok belegebédtek, 'visszakozz', mondotta, 'másképp lesz az egész'. Megint le kellett bontani és át kellett alakítani — esetleg csak azért, hogy majd ismét ledöntsék

az egészét. Ilyen örültségeket követett el folyton és Nicomédiát Róma városával akarta egyenlővé tenni». ¹⁴⁴

Pedig egyáltalában nem egyéni mánia volt ez. A világkrízis rázkódásai után, amint például a kor általános nyomorúsága közepette néhány tucat nagybirtokos család mamutbirtokokat szerzett, úgy a municipális és magánépítkezéseknek a pénzügyi csődbe való befulladásával szemben sohasem látott méreteket öltöttek a császári építkezések. S mivel minden antik férfiben ott szunnyadt az alapító-hérosszá válás vágyalma, a trónrajutott katonák hatalmuk teljében olyan arányú építő tevékenységet fejtettek ki, hogy az ma is majdnem megdöbbenítő arányúnak tetszik előttünk. Az e sorok írója által H. v. Schoenebeck társaságában kezdeményezett és E. Dyggve által nagyszerű eredménnyel megindított szaloniki-i ásatásokból ¹⁴⁵ egy kolosszális, vagy egy kilométer hosszú épülettömb bontakozott ki, amelyben többek között egy nagy kupolás szentély, négytalpú diadalív, hatalmas oszlopcsarnokok és előcsarnok, nagy hippodrom foglaltak helyet a császári palota mellett s amelyet Galerius császár egy nagy építőművész egységes tervei alapján egyszerre ültetett át rövid néhány év alatt a valóságba. Nem lehetett kisebb Galeriusnak Serdica-i palotanegyede sem, Sirmiumnak már Marcus Aurelius alatt keletkezett és az illyricumi császárok által állandóan fejlesztett császári építményei is kétségtelenül vetélkedtek evvel; Trier császári architektúrájának nagyszerű arányait jól ismerjük, valamint a trónjáról leköszönt Diocletianus máig is álló pompás erődpalotáját Spalatóban. A kor az elhervadt képzőművészetek helyett az építőművészetben adja ki alkotókészségét, ¹⁴⁶ és ebben a magánkezdeményezés helyett a korlátlan monarchia szédítő hatalma nyer művészi kifejezést.

Konstantin a saját szemével ismerte meg a Keleten kívülről-belülről Diocletianus és Galerius nagyszabású építkezéseit; a római Nyugat pompás palotáiban pedig gyermekségétől kezdve otthon volt, majd sorra használta őket mint uralkodó. Nagyravágyása sem volt kisebb elődjéié-

¹⁴⁴ Lactant., De mort. pers. 7, 8—10 : *Huc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis et artificibus et plaustris omnibusque quaecumque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilicae, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiae. Repente magna pars civitatis exciditur. Migrabant omnes cum coniugibus ac liberis quasi urbe ab hostibus capta. Et cum perfecta haec fuerant cum interitu provinciarum, 'non recte facta sunt'*

aiebat, alio modo fiant'. Rursus dirui ac mutari necesse erat iterum fortasse casura. Ita semper dementabat, Nicomediam studens urbi Romae coaequare.

¹⁴⁵ E. Dyggve, Laureae Aquincenses II. (Diss. Pann. II. 11) 1942, 63 skk.

¹⁴⁶ G. Rodenwaldt, Camb. Anc. Hist. 12, 1939, 561 skk. U. a., Forsch. u. Fortsch. 15, 1939, 245. A. Boëthius, Roman Architecture from its Classicistic to its Late Imperia Phase (Göteborgs Höskolas Arsskrift 47, 1941 : 8).

nél és hatalma sem: ő nem akart volna olyat alkotni, mint azok?¹⁴⁷ Amint azonban minden más téren egyre módosította a felfogását, míg végleges elgondolásai kialakultak, úgy új székvárosát illető elképzelései sem egyszerre nyerték el végső formájukat.

Ilyenféle tervek már régen járhattak a fejében. Bizonyos, hogy máris a Kelet megkaparítására számít, ha birodalomrésze legszélén, Serdicában (a mai Szófia helyén) akarta «az ő Rómáját» megépíteni először.¹⁴⁸ Lehet, hogy e belföldi fekvésű pont mellett, vagy helyett a tengeri és szárazföldi utak egyik fontos kapcsolódó pontjára, a már kiépített Thessalonicára is gondolt.¹⁴⁹ (A bizánci források azt is állítják, hogy Licinius legyőzése után először a régi Trója helyén vagy környékén kezdte már új székvárosa falait felhúzatni. De könnyen ki lehetett mutatni, hogy ez abból a célzatos hagyományból származó koholmány, amely Róma legendás őselődjét, Iliumot Konstantinápolynak akarja kisajátítani és evvel ezt előkelőbbnek és örökebb életűnek állítja oda az örökvárosnál.¹⁵⁰)

Már ezek az előzmények is rávilágítanak arra, hogy eltörekedett a Nyugatról. A chrysopolisi csata után, amikor már különben sem volt a Nyugat anyagi és erkölcsi erőire úgy ráutalva, mint addig, villámgyorsan döntött. Felismerte, hogy Bizánc a Diocletianus által nagy stílusban kiépített Nicomediánál sokkal több természeti előnnyel rendelkezik.¹⁵¹

¹⁴⁷ R. Lot, *La fin du monde antique*, 1927, 40 sk. úgy látja, hogy Konstantinápoly alapítása «n'est pas l'aboutissement d'une évolution. Si en fait, Rome cesse d'être la capitale depuis 284, si les esprits ont été habitués à dissocier de Rome le séjour habituel de l'empereur, c'est par la force des choses et sans qu'il y ait eu un dessein prémédité.» Csakhogy a fejlődés nagyon sokszor «par la force des choses» teljesül be az idők folyamán és «sans qu'il y ait eu un dessein prémédité».

¹⁴⁸ Anon. cont. Dionis frg. 15, 1, (FHG. 4, 199). V. ö. Zonar. XIII. 1, (3 p. 13 Büttner-Wobst). Lásd már L. Bréhier, *Rev. Hist.* 119, 1915, 244 sk.

¹⁴⁹ Kedren, p. 495, 22 sqq. Bonn.

¹⁵⁰ Alföldi A., *Num. Közl.* 41, 1942, 4 sqq.

¹⁵¹ F. Lot, *id. m.* 42 jól írja: «L'antique ville de Byzance n'avait jusqu'alors joué qu'un rôle très secondaire, en dépit de la théorie qu'attribue aux belles positions géographiques une valeur soidisant fatale».

Tényleg nem elég magában véve a kitűnő fekvés: különféle államhatárok keretében, különféle katonai vagy politikai helyzetekben más és más lehet az ilyen pont szerepe, — egyszer jelentéktelen, másszor dominál. — Szépen írja az új fővárosról Ed. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*², 1936, 85: «Aurelian, der Vorläufer Constantins, dachte noch daran, Rom zur Hauptstadt des neuen Kaisertums zu erheben; Constantin genügte nur die Gründung einer neuen Stadt: er schloss damit direkt an Alexander und die Diadochen, an die hellenistische Monarchie an. Obgleich er ein Okzidentale war und okzidentalischen Truppen seine erste Erhebung und seine letzten entscheidenden Siege verdankte, verlegte er die neue Hauptstadt in den griechischen Osten, wo die Tradition des absoluten Königtums auch durch den Prinzipat des Augustus nicht unterbrochen war und keine altrömischen Reminiszensen dem universalen Despotismus

De nem találomra történt,¹⁵² hogy Diocletianus adminisztratív — közlekedési birodalomközpontjának szomszédságában, 'két tenger és két földrész határán' kereste ki ő is a maga városának helyét s talán még az sem a véletlen játéka, hogy nem pontosan ugyanoda ment, ahová gyűlölt elődje: ennek elgondolásait vette át és alakította tovább ebben is, mint majdnem minden más téren.

Világos, hogy amikor az Egyházat az imperiumba beleágyazza Konstantin, a pogány jellegű régi fővárosnak az új keresztény államszervezet testében helye többé nincs. És a császár emberei már el is kezdtek mindenfelé összeharócsolni a régi istenek aranyát-ezüstjét, hogy belőle az új fővárost fölépítsék,¹⁵³ szobraikkal azt fölékesítsék; Delphi¹⁵⁴ és más híres görög szentélyek kincsei vándorolnak már a Bosporus felé. Rómában is érezni kellett már, hogy az 'istenek alkonya' elkövetkezik. És már valamivel Crispus meggyilkoltatása előtt kiejti már egy keresztény udvaronc-versfaragó a «másik Róma» kifejezést (*altera Roma*) Konstantinápolyra,¹⁵⁵ avval az enyhítéssel, hogy ott Konstantin fiai fognak uralkodni, — tehát nem maga a császár, csak a fiai.

Meglepő, hogy az örök város hagyományai mindezek ellenére sem vesztették el hatásukat a szenvedélyes újtóra. Eusebius közvetlenül azután, hogy az Oriens Konstantin kezébe jut, azt írja,¹⁵⁶ hogy Licinius a rómaiak ősrégi és bölcs törvényeit eltörölni merészelve nyers barbár jogszabályokat hozott be ezek helyett. Mi ez? «Konstantin politikájának védelme, melyben a császár a régi szenátusi tradíció értelmében Licinius elleni támadását így okolja meg?»¹⁵⁷ Vagy inkább az, hogy mint 312-ben, úgy 324-ben is feltűnik a római szabadságot visszahozó

im Wege standen... dann wählte er mit grossartigen Scharfblick die kommerziell und militärisch unvergleichlich günstige Lage von Byzanz. ... Sie war von vornherein darauf angelegt, eine Stadt der Kirchen zu sein. ...»

¹⁵² Így már O. Seeck, *Gesch. d. Unt.* 1^a, 71. Lásd még E. Kornemann, *Die römische Kaiserzeit* (Gercke—Norden, Einl. 3^a, 2, 1933, 115 és 139 ff. L. Bréhier, *Rev. hist.* 119, 1915, 268 skk. A többi irodalom megtalálható: E. Gerland, *Byzantinisch-neugriech. Jahrbücher* 10, 1934, 104 sk és E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan*, 1941, 156 skk.

¹⁵³ Liban., *or.* 30, 6 (3 p. 90 F.).

¹⁵⁴ E. Homolle, *Bull. Corr. Hell.* 20, 1896, 729.

¹⁵⁵ Optat. Porphyrius, *carm.* 4, 1 sqq: *Imperii fastus geminant vicennia signa. pagina flexuoso tramite vota notat. Constantinigenis Helicon det talia natis munera. devotis haustibus ora rigans. hos rupes Cirrea sonet videatque coruscus Ponti nobilitas, altera Roma, duces. sed nunc te, victor, vicennia picta honorent!* — Crispus dicsőítése miatt (c. 5, 30 sqq) ennek megöletésénél korábbi a *carmen* 5, melynek bevezetése csak a *carm.* 4; tehát még Konstantin római látogatása előtt kelt ez a vers, de már a húszéves fogadalmak jegyében.

¹⁵⁶ Euseb., *h. e.* X. 8, 12, sq. (p. 896, 10—24 Schwartz).

¹⁵⁷ R. Laqueur, *Eusebius als Kirchenhistoriker seiner Zeit*, 1929, 195 skk. U. a., *Probleme der Spätantike*, 1930, 8 skk.

győztes *princeps* jólismert képe, aki a barbárnak bélyegzett tyrannust elpusztította? (Annál is inkább, mert szokásos volt ez, például Lactantius is barbárnak szidja Galeriuszt a *mortes persecutorum*-ban.) Vagy pedig nem is a császárt kell e kifejezések mögött keresni, hanem csak az irodalmi konvenció kényszerítő erejét, mely az ékesszóló püspököt, noha ez az «ősök hagyományai» (*mores maiorum*) született ellenfele volt, ennek törébe csalta? Mindenesetre lehet, hogy e szókinccs mégiscsak az udvari propoganda szellemét juttatja kifejezésre, mert Konstantin tényleg megpróbált ebben az időben mégegyszer valahogy megegyezésre jutni a rómvárosi tradíció őrzőivel. Ez magyarázza ugyanis azt a tényt, hogy a kizárólagosságra törő egyházi felfogásnak való behódolása ellenére is eltűri, hogy a *pontifex maximus* állása ¹⁵⁸ címei között maradjon. Mert ez a gesztus nem a pogányság egészének szól, hanem egyedül a rómvárosi arisztokráciának. Talán még az is megnyugtathatta egy kissé ezt, hogy a császár ekkortájt a pogányság másik, tisztult vallási felfogású csoportjával, a hellén újplatonikusokkal szemben is feltűnő kedvezést mutat. 326-ban utazik például az állami postaszolgálat fogatain s bizonyára a császár anyagi támogatásával ennek jóvoltából Egyiptomba, a misztikus bölcsesség földjére Nikagoras, eleusisi misztérium-pap (*daduchos*) ¹⁵⁹ és Konstantin ezek közül a theozófusok közül még Sopatros-szal is jóban van, (akit később ő vagy keresztény bizalmasa Ablabius megölet) és Hermogenes-szel. ¹⁶⁰

Ügylátszik, hogy 324-ben, Licinius legyőzése után újra adódott egy olyan pillanat, mint 312-ben, az itáliai hadjárat után, amikor előnyösnek látszott, hogy a szenátust politikai eszközül felhasználja; úgy, amint akkor a rangelső *Augustus* címét szavaztatta meg vele, úgy most Licinius meggyilkoltatását is vele határozta el, hogy ezáltal az ódiumot magáról elhárítsa. ¹⁶¹ Konstantin utolsó kísérletét arra nézve, hogy valahogy zöldágra jusson a római vezetőkörökkel, azon elhatározása jelzi, hogy 326 júliusában másodszor is megülje Rómában — caesarfiai tízéves fogadalmi ünnepével együtt — *vicennalia*-it és megcsillogtassa itt is csokorba gyűjtött diadalai dicsőségét. Utazását olyan hírverési fogások vezetik be, amelyeket bátran tekinthetünk a Kapitólium felé felröppentett békegalamboknak. 326 újévétől kezdve aranypénzeket vernek a

¹⁵⁸ A. Bernareggi, *Scuola cattolica*, anno 41, ser. 5, vol. 2, 1913, 237 skk. vitatta meg részletesen a problémát.

¹⁵⁹ J. Baillet, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1922, 282 skk. P. Graindor, *Byzantion*

3, 1926, 209 skk. O. Schissel v. Fleschenberg, *Klio* 21, 1927, 361 skk.

¹⁶⁰ O. Seeck, *RE*. 3A, 1006 sk. A. Piganiol, id. m. 159 sk.

¹⁶¹ Zonar. 13, 1 (3, p. 175 Dind.).

császár és egyik fia konzulsága, valamint a közelgő évfordulók ünnepei tiszteletére, amelyek «a szenátus és a római nép örök dicsőségét» magasztalják s ezenkívül a szenátus aranyhímezű ruhás képviselőjét kezében a világalom jelvényeivel, a globusszal és a kormánypálccával mutatják be.¹⁶² Olyan mély meghajlás ez a császár részéről, amelynél mélyebbet akkor még képzelni sem lehetett s olyan gesztus, amelyet már rég abbahagytak az elődök. Természetes, hogy ezúttal sem egyedül a kézről-kézre járó pénzek dicsőítették így a ró mavárosi őshagyomány letéteményeseit, hanem a császári udvar egész művészeti és irodalmi hírverszolgálata. Ehhez kapcsolódik talán az is, hogy Optatianus Porphyrius udvari versfaragó, (aki keresztretjvényyszerűen mondásokat sző verseibe, melyek nem költői hatásra törekszenek, hanem a néző elámítására vannak szánva,) a Quirites túlradó boldogságát zengi ekkoriban a császár által hozott béke állítólagos áldásai közepette.¹⁶³

Ügylátszik, hogy ekkor különös kedvezés gyanánt a római lovagrendet is újjászervezi, de nem a birodalom kasztrendszerre átalakuló társadalmának osztályai közé illesztve, hanem Rómára korlátozva, és mint a szenátus után következő második rendet új kiváltságokkal ruhazza fel. Azt a ró mavárosi réteget emeli így új színvonalra, amely vagy onban és tekintélyben túlhaladta a plebs-et, de nem érte el még a szenátorsághoz kívánt színvonalat, például a hajós-vállalkozók (*navicularii*) céhének tagjait.¹⁶⁴ Ezt az új ró mavárosi lovagrendet ünnepli az *Aeterna gloria senat(us) p(opuli)q(ue) R(omani)* és *Senatus*-típusokkal együtt kibocsátott *Eques Romanus*-éremkép.¹⁶⁵

Ilyen beharangozás után érkezett meg Rómába Konstantinus. De

¹⁶² Részletesen szóltam erről Num.

Közl. 41, 1942, 6 skk.

¹⁶³ Optat, Porph. c. 16, 9 sqq. Lásd a c. 19 beszótt verseit és c. 10, 21 sqq.

¹⁶⁴ Cod. Theod. XIII 5, 16 (380 febr. 6 Kr. u.): *Idem AAA. corpori naviculariorum. Delatam vobis a divo Constantino et Iuliano principibus aeternis equestris ordinis dignitatem nos firmamus.* — V. ö. I. Valentinianus törvényét, Cod. Theod. VI 37, 1: *Ad Mamertinum p(raefectum) p(raetori)o. Equites Romani, quos secundi gradus in urbe omnium optinere volumus dignitatem, ex indigenis Romanis et civibus elegantur, vel his peregrinis, quos corporatis non oportet adnecti. Et quia vacuos huiusmodi viros esse privilegiis non oportet, corporalium eos iniuriarum et prosecutio-*

num formido non vexet, ab indictionibus quoque, quae senatorium ordinem manent, habebuntur immunes. — A. Stein, *Der römische Ritterstand*, 1927, e reformkísérletekről 457 skk. röviden szól. Nem helyes, hogy ezen új lovagok a «vornehme Jugend», v. ö. a fenn idézett törvényeket. — A. v. Sallet, *Zeitschr. f. Num.* 3, 1876, 129 és nyomán K. Hönn, *Konstantin der Grosse*, 1940, 150 azt hitték, hogy a SENATVS-aranyak az új constantinopolisi szenátusnak szóltak, de ezt a kronologia, továbbá az *equites* párhuzamos kiemelése egyaránt kizárják, valamint a trieri medaillon köríratá is.

¹⁶⁵ Részletesen: idézett cikkemben, Num. Közl., id. h.

amikor szemképráztató pompával és fényes játékokkal hízelgett az ősi városnak és ha el is beszélgetett a theurgoszokkal és asztrológusokkal, keresztény céljait pillanatra sem vesztette el szem elől. A szenátussal való megbékülést is csak azon az áron képzelhette el, hogy az belenyugszik Róma krisztianizálásába.

Most adott első ízben keresztény kormányzót Rómának¹⁶⁶ Acilius Severus személyében, akinek Lactantius-szal is voltak kapcsolatai, s aki 325 január 4 és 326 november 12 közt viselte e tisztséget.¹⁶⁷ Nem meglepő, hogy a római keresztény körökkel erősen érintkezett,¹⁶⁸ de annál jelentősebb, hogy csakis ekkor ajándékozhatta az örök városnak a világ addig legnagyobb mártír-emléktemplomát, amely a Szentföldön és egyebütt emelt hasonló nagy egyházi építkezések mintaképe lett.¹⁶⁹ Nem az volt a szándéka, hogy evvel a nagyszabású, fővároshoz méltó építkezéssel és azokkal a dúsgazdag jövedelemforrásokkal és hallatlan értékű arany-ezüst felszerelési tárgyakkal, melyeket az új Péter-templomnak adott, segítsen keresztény színezetűvé tenni a birodalom eszmei központját, Rómát? Azt hisszük, hogy igen.

De kísérletét balsiker érte. Összeveszett a pogányokkal, amiről pogányok értesítenek: Eunapius, illetve nyomán Zosimos. E híradás szerint, mely tévedései és rosszakaratú beállítása ellenére¹⁷⁰ is történeti alapú, egy római pogány ünnep alkalmával a császárral jött csapatoknak a Kapitoliumra kellett menni, hogy ott a szokott szertartást elvégezzék. A császár is részt készült venni az ünnepségen, hogy katonái érzületét ne sértse. Azonban a felvonulás láttára nem tudván hirtelen haragján uralkodni, elkezdett szitkozódni s végleg szakítva a hagyományokkal, magára zúdította a szenátus és a plebs gyűlöletét.¹⁷¹

¹⁶⁶ H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk. A. Piganiol, id. m. 371.

¹⁶⁷ Chronogr. a. 354=Mon. Germ. Hist., auct. ant. 9. p. 67.

¹⁶⁸ Egy keresztény jogással való érintkezéséről véletlenül értesülünk a Diehl, Inscr. Christ. Lat. Vet. 748 felírat által.

¹⁶⁹ H. v. Schoenebeck, id. m. 88 skk. — A. Piganiol, id. m. 171. H. Lietzmann, Petrus und Paulus in Rom², 1927, 189 skk. E. Caspar, Gesch. des Papsttums I, 1930, 124 k.

¹⁷⁰ Ennyiben egyet értünk L. Bréhier-vel, Rev. Hist. 119, 1915, 241. De világosnak látjuk, hogy ami téves ebben az elbeszélésben, szóval a Konstantin megtérésének kiforgatása, az úgy jött létre,

amint Th. Keim, Der Übertritt Constantin's zum Christentum, 1862, 52 írja: «Jene ganze Geschichte ist einfach entstanden aus der Kombination der Erklärung des Kaisers gegen das Heidentum in Rom im J. 326, der gleichzeitigen Ermordung des Crispus und der Fausta, und der alten, bei Celsus wie bei Julian sich wiederfindenden Tradition vom Christentum als der grossen Reinigungsanstalt für alle Sünden».

¹⁷¹ Zosim. II 29, 5: τῆς δὲ πατρίου καταλαβούσης ἑορτῆς, κατ' ἦν ἀνάγκη τὸ στρατόπεδον ἦν εἰς τὸ Καπιτώλιον ἀνιέναι καὶ τὰ νενομισμένα πληροῦν, δεδιὼς τοὺς στρατιώτας ὁ Κωνσταντῖνος ἐκοινώνησε τῆς ἑορτῆς. ἐπιπέψαντος δὲ αὐτῷ φάσμα τοῦ

Nem az egyetlen dührohama ez, amelyről tudunk. De az egész légkör tele lehetett elektromos feszültségekkel. A császár előtt akkor is nyilván a Krisztus-jeles zászlóját vivő testőrök haladtak, mint mindég, amikor a *Iuppiter optimus maximus* temploma felé tartott. 3 évvel azelőtt, amikor megtiltja a keresztények pogány áldozásra való kényszerítését, oktalan babonának (*superstitio*) nevezte a pogányságot és legszentebb törvénynek (*sanctissima lex*) a Krisztus egyházát;¹⁷² nem vitás, hogy most is ilyen gondolatok járhattak a fejében. Dühét fokozhatta az előző évi Nicomedia-i tiszta keresztény jubileumi ünnep emléke, és az, hogy nem volt szokva ahhoz, hogy akaratát ne tudja érvényesíteni. Zosimosnak pedig igaza lehet abban, hogy egész belseje fel volt dűlva, mert nemrég ölette meg legidősebb fiát és feleségét.¹⁷³ Serege viszont pogány érzésű volt. Éppen 326 március 1-ről maradt fenn egy hivatalos jegyzőkönyv, amely szerint így üdvözölték őt katonái valamely táborba való belépése alkalmával: «Felséges urunk Konstantin, az istenek őrizzenek meg téged a mi számunkra; ha te boldogulsz, mi is boldogulunk.»¹⁷⁴ Így hát nem akarta ezeket megsérteni azzal, hogy távolmarad szer-tartásukról, — ha már Rómába jött. De felcsigázott idegeit nem tudta megfékezni.

Zosimos még azt is mondja, hogy mindenki — szóval az összes pogányok — átkozta ezért őt s ez volt az oka, hogy vetélytársat keresett Rómának, ahová székhelyét áttegye.¹⁷⁵ Bár tudjuk, hogy Konstantinápoly ekkor már megkapta új nevét és építése is javában folyt már, de úgylátszik, hogy eleinte szerényebb szerepet szánt neki alapítója. Mintha először csak a régi falgyűrűn belül kezdte volna újjáépíteni.¹⁷⁶ Nem megvetendő források szerint¹⁷⁷ csak 328-ban bővítette ki nagy arány-

Αιγυπτίου (Ossius-t szidja így) *τὴν εἰς τὸ Καπιτώλιον ἀνοδοῦν ὀνειδίζον ἀνέδην, τῆς ἰερᾶς ἀριστείας ἀποστατήσας, εἰς μίσος τὴν γερουσίαν καὶ τὸν δῆμον ἀνέστησεν.* Lásd még Philostorgios vitáját ez ellen, melyet J. Bidez hámozott ki, Byzantion 10, 1935, 413 sk., aki figyelmeztet rá, hogy Julianus Caesares c. művében is megvan ennek a nyoma.

¹⁷² Cod. Theod. XVI 2, 5.

¹⁷³ Zosim. II 29, 2—3.

¹⁷⁴ Cod. Theod. VII 20, 2: *Idem (Augustus) cum introisset principia et salutatus esset a praefectis et tribunis et viris eminentissimis, adclamatum est: Auguste Constantine, dii te nobis servent: vestra salus nostra*

salus... Lásd O. Seeck, Regesten 106 és 176.

¹⁷⁵ Zosim. II 30, 1: *Οὐκ ἐνεργῶν δὲ τὰς παρὰ πάντων ὡς εἰπεῖν βλασφημίας πόλιν ἀντιρρόπον τῆς Ῥώμης ἐζήτει, καθ' ἣν αὐτὸν ἔδει βασιλεία καταστήσασθαι.* Leo Gramm. p. 84, 19: *θεδωὶς δὲ τὴν σύγκλητον Ῥώμης διὰ τὸ εἰς Χριστὸν πιστεῦσαι, ἐξῆλθε δῆθεν ἐπὶ τὸν τῶν Σκυθῶν πόλεμον.* — Akceptálja ezt az adatot p. o. Th. Keim, Der Übertritt Constantin's zum Christentum, 1862, 55.

¹⁷⁶ Így látja Th. Preger, Hermes 36, 1901, 342.

¹⁷⁷ Chron. Pasch. a. 328 p. 527 sq. Bonn. — Patria Constantinopoleos 55 sq. (Script. orig. Cp. p. 142 sq. Preger.)

ban — asztrológusok tanácsára választva ki rá egy szerencsés dátumot — a városfalak gyűrűjét.¹⁷⁸ Ha ez helyes, akkor Róma makacssága miatt felingerülve határozza el, hogy a birodalom eszmei középpontját sem hagyja meg Rómában, hanem nagy erőfeszítéssel Ellen-Rómát épít, mely már a Krisztus városa lesz.

Még néhány évig nem készült el az új székváros és a császár nem tartózkodhatott még ott, tehát szándékai még nem válhattak valóvá. Hacsak nem kezdődött meg már ekkor a szenátorok átcsábítása Konstantinápolyba, nem sokat tudhattak Rómában a forradalmi tervről. Róma különben — mintegy engesztelésül — újra pogány kormányzót kap Anicius Iulianus személyében (326—9).¹⁷⁹ Még egy fontos tény. Az új Ellen-Róma megszemélyesítése, amely, mint látni fogjuk, Konstantinápolyt már Róma versenytársának állítja oda, 330 májusáig nem jelenik meg a pénzeken. A konstantinápolyi veretek és velük együtt a többi verdékéi is Róma istennő dicsőségét hirdetik egyedül s ez jelentős ebben az időpontban.¹⁸⁰ Az Ellen-Róma tehát még nincs proklamálva.

De 330 felé már felcsillan a nagy fordulat első jele. Az előző évben meghalt Heléna anyacsászárnőt Rómában temetik el,¹⁸¹ abban a porphyrszarkofágban, melynek katonai tárgyú domborművei elárulják, hogy eredetileg férfinak és pedig Helena fiának volt szánva.¹⁸² Konstantin csak anyja mauzoleumát hagyja Rómának, abban a császári mauzoleumban, amelyet eredetileg magának építtetett,¹⁸³ amikor — a Pons Milvius után — még nem gondolt arra, hogy Róma helyett új tekintélyi és szakrális középpontot teremtsen birodalmának.

¹⁷⁸ Így Th. Preger, id. h. — O. Seeck, *Regesten* 69 és 178 szerint viszont Konstantin a jelzett napon a nyugaton tartózkodott. De lehetne az, hogy a dátumból az év a helyes és a napmegjelölés helytelen csak, mert tudjuk, hogy 328 március 1-én még Nicomediában volt s így az év elején még többször megfordulhatott épülő városában. Konstantinápolyban időzött előzőleg sovány adat-morzsaink szerint 327 június 11-én; Heracleában találjuk 329 aug. 3-án és október 25-én.

¹⁷⁹ O. Seeck, *R. E. I.*, 2199.

¹⁸⁰ Lásd megjegyzésemet: *Num. Közl.* 41, 1942, 5.

¹⁸¹ Utoljára: F. W. Deichmann, *Arch. Anz.* 1941, 735 skk. O. Seeck, *RE.* 7, 2822 tévesen teszi Helena halálát 335 és 337 közé Kr. u. Erről másutt.

¹⁸² P. Franchi de'Cavalieri, *Mélanges d'arch. et d'hist.* 36, 1916/7, 246 sk. (régebbi irodalommal). J. Ebersolt, *Byz. Zeitschrift* 30, 1930, 586 skk. H. v. Schoenebeck, id. m. 89, 1. jz. E. Caspar, id. m. 125.

¹⁸³ P. Franchi de'Cavalieri, *Mélanges d'archéol. et d'histoire* 36, 1916/7, 245 skk. F. W. Deichmann, *Archäol. Anzeiger* 1941, 740.

4. A VALLÁSI TÜRELMETLENSÉG FELÜLKEREKEDÉSE KONSTANTIN POLITIKÁJÁBAN.

Konstantin utolsó éveiben az Egyház hatalma egyre terebélyesedett. A pogányság megtűrése helyébe elnyomása lép.¹⁸⁴ Az újplatonikus Sopatros, aki 330-ban még segédkezett a varázserőt kölcsönző szerencsés körülményeket kifürkészni, amelyek között az új főváros felavatása történjen, valamely úton-módon e türelmetlenség áldozata lett.¹⁸⁵ A császár fennen hangoztatja a keresztényeknek való kedvezését,¹⁸⁶ buzdítja a városok lakosságát a régi kultuszok elhagyására, sőt jutalmazza is őket érte.¹⁸⁷ Csak ott kell magát némileg fékeznie, ahol az uralkodókultuszról volt szó, és ahol az ünnepi szokások teljes kiirtása az alattvalói hűség kárára lehetett volna. Jól érzékelhető ez egy híres umbriai feliraton. Hispellum városa az umbriai tartományi császárkultusz évfordulóinak ünnepi játékait szerette volna az etruriai Volsinii helyett megtartani, mert addig a két provincia közösen ünnepelt; s ezért erre és a dinasztia imáadásának szóló szentély építésére kért engedélyt az udvartól. E császárhű cselekedet jutalmául az uralkodó a *Flavia Constans* nevet adja a városnak, ami ritka kitüntetés nála. És hiába szidja «fertőző babonáság csalásának» (*contagiosae superstitionis fraudes*) a polytheizmus kultuszait, megengedi, hogy a *gens Flavia*-nak — tehát családjá élő s halott uralkodó-tagjainak s hozzátartozóinak — templomot állítsanak, melynek külön papságot (*pontifex gentis Flaviae*)¹⁸⁸ kreálnak. Megadja azt a kegyet is, hogy — az Egyház által annyira kárhozottat — gladiatori játékokat is megüljék itt is a császárünnepek hagyományos naptári napjain. De mindezt azzal a feltétellel, hogy e kultuszt semmiféle pogány ritussal se szennyezzék be.¹⁸⁹ E megoldás határozottan olyan célú, hogy a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon. Épp ezért olyan

¹⁸⁴ L. Salvatorelli, *Ricerche religiose* 4, 1928, 322 ssk.

¹⁸⁵ Suidas, s. v. (p. ... Adler) szerint Konstantin ölette meg, hogy megmutassa, hogy már nem pogány érzelmű, Zosimos II 40, 3 szerint keresztény jobbkeze Ablabius. Eunapius (vit. soph. 462, 2 sqq.) szerint babonás udvari emberek tették tönkre Sopatrost. Lásd O. Seeck, *RE.* 3A, 1006 sk.

¹⁸⁶ CIL III 7000=Dess. 6091. Konstantin itt azt írja, hogy a phrygiai Orcistus lakóinak kérését leginkább az támogatja, hogy: *quibus omnibus quasi quidam cumulus accedit, quod omnes ibidem*

sectatores sanctissimae religionis habitare dicantur.

¹⁸⁷ L. az imént citált feliratot és hozzá Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften* 8, 24 ssk. Továbbá Euseb., *Vita Const.* 4, 37—39. Sozom. II 5, 7—8. Theophan., p. 38 de Boor.

¹⁸⁸ CIL XI 5283=Dess. 6623. Mommsen id. m. 42 sk.

¹⁸⁹ CIL XI 5265=Dess. 705. Lásd hozzá: Mommsen, id. m. E. Kornemann, *Beiträge zur alten Geschichte* (Klio) 1, 1901, 138. A. Piganiol, *Revue des Études anciennes*, 1929, ... de Domenicis, *Historia* 4, 1929, 270.

fából való vaskarika jellege van, mert hiszen a templom és a pap mégis csak isteni lényeknek járnak. Azután meg a népünnepségek megengedése s a régi istenek képmásainak a *pompa circensis* parádéjával járó felvonultatása s a véres párviadatok a pogány jelleget áldozatok nélkül is fenntartották bizonyos fokig a *gens Flavia* évfordulóin. Pedig ez az eset csak véletlenül megfogható láncszeme Konstantin általános politikájának a császárkultuszt illetőleg, melyet ilyen «fertőtlenített» formában még élete végén is meg akart őrizni. Talán legutolsó rendeletében a terhes közszolgáltatások alól mentesíti a tartományi császárkultusz papjait és volt papjait;¹⁹⁰ e magatartása utódjaira is irányadó volt és ezáltal a «csirátlanított» császártisztelet tisztségeit keresztények is viselték.¹⁹¹

Ahol tehát az alattvalói hűség érzelmeivel fonódnak össze a régi vallásos szokások, ott nem volt lehetséges ezeket egyszerűen megszüntetni, csak éppen keresztény szempontból mindenképpen tűrhetetlen vonásaikat nyesegeti le Konstantin. Pogányellenes politikájának ezt a sebezhető helyét természetesen rögtön észrevették a római arisztokraták, akiknek a következő évtizedekben sikerült ezen a réven megmenteni egyes népvigalom-jellegű ünnepeket, megkíméltetni a lerombolástól egyes szentélyeket.¹⁹²

De nemcsak a császártisztelet feladása veszélyeztette volna az államérdeket, hanem az is, ha Róma nagyságának fogalomkörét vagy Róma városának élő valóságát pogány multja miatt kikezdte volna a kereszténység mellé állott Konstantin s így ezt is meg kellett kímélni a most kezdődő irtó-hadjárat alkalmával, mely azután egyre csak fokozódott az antik vallások ellen.

Azok a forrásadatok, amelyek korunkig megőrződtek, azt a benyomást keltik, hogy Konstantin életében első sorban csak a Keleten folyt ez a dúlás és ez meg is felelhet a tényeknek. Arra is vigyáznunk kell, hogy se nagyobbak, se kisebbnek ne állítsuk be a Konstantin alatt véghez vitt pusztításokat, mint amekkorák a valóságban voltak. Mert először is az egyházi emberek triumfáló nyilatkozatai a pogányság teljes megsemmisítéséről a feliratos kövek és egyéb adatok világánál erős túlzásnak bizonyultak.¹⁹³ A papság azért is általánosította ezeket a rom-

¹⁹⁰ Cod. Theod. XII 5, 2. — Előzőleg 335-ben adott kedvezmények : Cod. Theod. XII 1, 21. L. még Mommsen, id. m. 33.

¹⁹¹ V. Schultze, Zeitschr. f. Kirchengesch. 7, 369. P. Monceaux, Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne. . .

¹⁹² Alföldi A., Isis-szertartások Rómában a IV. század keresztény császárai alatt. — A Festival of Isis in Rome under

the Christian Emperors of the IVth century (Dissertationes Pannonicae II 7), 1937, 30 skk.

¹⁹³ J. Geffcken, id. m. 96 és 280, s hozzá : V. Schultze, Gesch. d. Untergangs d. griech.-röm. Heidentums I, 1887, 326 és 2, 1892, 219. 262 s k. 315. 318 (az összes adatok felsorolásával).

bolásokat, mert az első keresztény monarcha halála után az ő eljárásából akart jogosítást meríteni ellenfele teljes kiirtására. De jogosítást kerestek ugyanerre rendelkezéseikben a nagy újtó fiai is; ¹⁹⁴ másfelől éppen így túlozták a sokisten-kultuszokon ütött sebeket az elkeseredett pogány írók is. ¹⁹⁵ De a pogányság végül mégis ezekbe a sebekbe halt bele, ha később is, amelyeket Konstantin utolsó éveiben kapott. Konstantin támadó politikája, mely ezekben az években teljesedett ki, régen fogant, régóta érett, de mégis új, felforgató forradalom, mely nem fér össze sem a 312-ben a keresztények iránt hirdetett türelemmel, sem a 324-ben a pogányok iránt beharangozott toleranciával. Mert ha nem is volt kár néhány lerombolt orientális szentélyért, melyekben az erkölcstelenség tobzódott, s ha némelyik régebbi imperátor is megvámolta már a templomkincseket szorultságában, vagy elhurcoltatott nagyszerű műalkotásokat görög szentélyekből, hogy Rómát díszítse velük, de a megsemmisítés egyiknek sem volt célja, mint Konstantinnak. Lényegében ugyanolyan irtóhadjárat ez, mint egy nemzedékkel előbb Diocletianusé a kereszténység ellen, ha szelídebb is annál.

Ezekben az években (330—337) kezdődött meg tehát a pogány kultushelyek lerombolása. ¹⁹⁶ Nehogy oly hirtelen csapásra gondoljon valaki, mint amikor Diocletianus üldözései kezdetén hirtelen s egyszerre szétdúlták mindenütt a keresztény templomokat. Itt szórványosan kezdődő, esetenként mérlegelt rendszabályokról van szó. Néhol a bronzajtókat vitették el, vagy tetejük fémborítását húzták le a császár parancsára, aki máshol az aranyból-ezüstből való istenszobrok fémtakaróját szakíttatta le vázukról, a bronzszobrokat pedig beolvasztatta, — miután számos műremeket már Konstantinápoly díszítésére cipeltetett el. ¹⁹⁷ Azóta szegénység uralkodott a szentélyekben. ¹⁹⁸ Egyeseket bezáratott, ha nem is mindet, mint Eusebius és mások állítják. ¹⁹⁹ Konstantinápoly építésére, a katonák és kegyencek megajándékozására, a nemesfém-pénzverés feljavítására hatalmas tőke szabadult fel e harácsolások által, melyet hajlandóságának engedve nyakló nélkül pazarolt. ²⁰⁰

Azok közül a pogány szentélyek közül, melyeket Konstantin le-

¹⁹⁴ Cod. Theod. XVI 10, 2.

¹⁹⁵ J. Geffcken, id. m. 95, 41. jz.

¹⁹⁶ A. Piganiol, L'Empereur Constantin, 1932, 185 sk. (az adatokkal).

¹⁹⁷ Euseb., Vita Const. 3, 54 (p. 101 sq. Heikel). Iulian or. 7, p. 296, 2 Hertlein.

¹⁹⁸ Liban., or. 30, 6 (3, p. 90 Foerster); or. 62, 8 (4, p. 350 Foerster).

¹⁹⁹ Euseb., Vita Const. 4, 23. Iulian., id. m. Eunap., Vit. soph., Aedes. p. 461 Boissonnade. Chron. pasch. p. 561, 10 Bonn. Oros. VII 28, 28. Socrat., h. e. I, 3. Sozom., h. e. II 5, 1 sqq.

²⁰⁰ Forrásadatok: A. Piganiol, id. h. L. Wrzoł, Weidenauer Studien 1, 1906, 251 skk.

romboltatott, voltak olyanok, amelyek a Szentírás eseményeinek színhelyein a keresztény kegyeletet sértették, vagy erkölcstelen ritusaikkal megbotránkozását váltották ki.²⁰¹ De voltak olyan rombolásai is, amelyek különösen népszerű szentélyek elpusztítását tűzték ki célul, a bálványaikban lakó démoni potenciák megsemmisítését; ilyen eset volt a kilikiai Aegae Asklepios-szentélyének feldúlása,²⁰² amelyet nem lehet azzal megegyeztetni, hogy omladozófélben volt s csak ezért került csákány alá.²⁰³ Úgyhogy bár még mindig restaurálnak itt is, ott is szentélyeket,²⁰⁴ a polytheizmus végleges felszámolása már javában folyt, amikor Konstantin elhunyt.

Annál megkapóbb ellentét ezzel szemben, hogy Róma pogánysága ekkor még teljesen érintetlen. Pedig a templomok ellen szóló császári rendeletek *eo ipso* általánosan kötelező érvényűek voltak, mint minden császári rendelet. Sőt az sem lehetetlen, hogy Konstantin már általános áldozási tilalmat is kiadott, ha halála meg is akadályozta a pogányság teljes kiirtásában.²⁰⁵ Nemcsak Eusebius állítja ezt, aki olyan közel állt az eseményekhez, hogy akarattal sem hazudozhatott volna olyasmit, aminek valótlan volta környezete és kortársai előtt nyilvánvaló lett volna, hanem halála után négy esztendővel hivatkozik már ily tilalmára 341-ben fia Constans.²⁰⁶ Még ha utóbbi «eltúlozta volna is azt, ami e rendeletben foglaltatott és ha nem is annyira formális előírásokat tartalmazhatott volna ez az áldozás ellen, mint inkább általános fenyegeté-

²⁰¹ Adatok összeállítása megtalálható például: V. Schultze, id. m. 1, 51 skk. J. Geffcken, id. m. 95.

²⁰² Így K. Müller, Kirchengeschichte 1², 1929, 360. — Lásd Sozom. II 5, 5.

²⁰³ Mint Geffcken, id. h. 42. jz. véli, aki nem jól ítéli meg Konstantint, amikor azt írja róla, hogy «der Kaiser dachte nicht daran, an einen ehrwürdigen Tempel oder einen alten Kult zerstörende Hand zu legen».

²⁰⁴ Adatok Geffckennél, id. h., 44. jz.

²⁰⁵ Részletesen tárgyalta ezt már Le duc de Broglie, L'Église et l'Empire romain au IVe s. 1, 1860, 462 skk. — Véleményünk megegyezik a következő tudósokéval: V. Schultze, Zeitschrift f. Kirchengesch. 8, 1886, 529 ff. és ua., Gesch. d. Untergangs d. griech.-röm. Heidentums 1, 1887, 56 skk. F. X. Funk, Kirchengesch. Abhandlungen u. Untersuchungen 2, 1899, 10. O. Seeck, Geschichte

d. Untergangs d. antiken Welt 1⁴, 61 és 474. N. H. Baynes, Constantine the Great 47., stb. — Mások úgy próbálják magyarázni ezt a dolgot, hogy ez csak speciális tilalmak helytelen általánosítása, nem külön generális áldozási tilalom. Így például C. Carassai, Archivio della Soc. romana di storia patria 24, 1901, 33 n. 5. L. Salvatorelli, Ricerche religiose 4, 1928, 324 sk. H. Lietzmann, Gesch. d. alten Kirche 3, 1938, 140. L. Duchesne, Histoire ancienne de l'Église 2^a, 76 sk. J. Geffcken, id. m. 93 sk., és 23. jz. — Lásd még F. Martroye szerintem elhibázott dolgozatát, Bulletin de la Soc. nat. des Antiquaires de France 1915, 280 skk. és bővebben Revue historique de droit fr. et étr. 4 sér. 9, 1930, 669 skk. Csatlakozik hozzá H. Grégoire, Byzantion 7, 1932 661 skk. A. Piganiol, id. m. 142 (v. ö. fent, 93 jz.).

²⁰⁶ Cod. Teod. XVI 10, 2.

seket, hogy ezekkel megrémítse a határozatlanokat és siettesse a meg-
térést»,²⁰⁷ elvi jelentősége ez esetben sem csökkenne.

5. A RÉGI RÓMA ÉS AZ ÚJ RÓMA.

A birodalom egyedüli ura új fővárosát 330 május 11-én huszonöt éves uralmi jubileumának fényes ünnepségeivel egybekötve avatta fel,²⁰⁸ minden pogány színezettől mentes középpontot²⁰⁹ teremtve krisztianizált államszervezetének. Konstantinápolynak ezt a tisztán keresztény jellegét, melyet az egyházi írók érthető büszkeséggel domborítanak ki, kétségbe merete ugyan vonni a későkori világ egy nagy ismerője,²¹⁰ de ellenkezését csattanósan megcáfolják a felavatás emlékére óriási tömegben vert aprópénzek és medaillonok, amelyeken a várost megszemélyesítő nőalak (*Tyche*) kezében a Krisztus keresztjén nyugvó világgömb van ábrázolva, tehát a kereszténység viláгурalmának eszmei középpontja az új főváros.²¹¹ Alapítója szerint Isten parancsolta meg neki álmában ennek megalkotását.²¹² Felszentelése misével történt.²¹³

Azonban ahogy kimagasló történelmi személyiségek neve utánuk az uralkodás fogalmának kifejezésévé vált és ahogy például mi is Caesar nevével jelöljük a császár-t, vagy ahogy Nagy Károly neve szállott át nálunk is királyaink megjelölésére, úgy a világhódító Róma neve is azt jelentette egyszerűen, hogy uralkodó város. Ezt a tényt és a velejáró

²⁰⁷ Így G. Boissier, *La fin du paganisme* 1⁸, 65. — Emellett szólhatna a komoly pogány rhetor Libanius vallomása is, aki nem tudott Konstantin ily tilalmáról, tehát ez csak utolsó pillanatban kiadott hatástalan rendelkezés, vagy általános fenyegetődzés lehetett, or. 30, 6—7 (3, p. 90 F. Konstantinról): *ἡγησάμενος αὐτῷ λυσitteλεῖν ἕτερόν τινα νομίζειν θεὸν εἰς μὲν τὴν τῆς πόλεως περὶ ἣν ἐσπούδασε ποιῆσιν τοῖς ἱεροῖς ἐχρήσατο χρήμασι, τῆς κατὰ νόμου δὲ θεραπείας ἐκίνησεν οὐδὲ ἐν, ἀλλ' ἦν μὲν ἐν τοῖς ἱεροῖς πενία, παρῆν δὲ ὀρᾶν ἅπαντα τᾶλλα πληρούμενα. καταβάσης δὲ τῆς ἀρχῆς ἐπὶ τὸν ἐξ ἐκείνου, . . . οὗτος οὖν ἐν τῷ κελεύσει παρ' αὐτῶν βασιλευῶν ἄλλα τε οὐ καλὰ πεῖθεται καὶ μηκέτ' εἶναι θυσίας.*

²⁰⁸ Hesyeh., *Πάτρια Κόπλεως* 42 (Scriptores orig. Cp. 1, 18 Preger). Chron. pasch. a. 330 (Mon. Germ., auct. ant. 9, 233 sq. Mommsen).

²⁰⁹ Euseb., *Vita Const.* 3, 48 (p. 98 H.). Socr., h. e. 1, 16. Sozom., h. e. 2, 3. Augustin., *De civitate Dei* 5, 25. Oros. VII 28, 27, etc.

²¹⁰ O. Seeck, *Geschichte d. Untergangs d. ant. Welt* 3², 426 sk. Ugyancsak L. Bréhier, *Rev. hist.* 119, 1915, 255 skk., akinek munkájára a részletes adatokat illetőleg utalunk.

²¹¹ A pénzek ezen s alább említett indiciumait egy cikkemben tártam fel: *Numizmatikai Közlöny* 41, 1942, 9. — Lásd már H. v. Schoenebeck, *id. m.* 41 és 61 sk.

²¹² Sozom. 2, 3. *Cod. Theod.* XIII 5, 7 és ehhez O. Seeck. *id. m.* 1⁴, 473.

²¹³ Malalas 13, p. 320, 18 Bonn s hozzá V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften I.*, Konstantinopel, 1913, 7, 2. jz.; 8, 7. jz. H. Lietzmann, *Sitzungsber. d. Preuss. Akad.* 1937, 268.

számos fogalmi kötöttséget kiirtani az alattvalók gondolkodásából lehetetlen volt. De maga Konstantin sem tudott megszabadulni ettől a mély gyökerű fogalomkörőtől és így önként adódott, hogy ha új centrumot teremt a kereszténnyé tett *imperium Romanum*-nak, az megint csak egy «Róma» lehet. Amikor tehát az új «Konstantin-várost» megalkotja, a régi Rómát másolja le szellemi és anyagi téren, hogy az újjal pótolhassa.

Eles, új világosságot vet erre a törekvésére a Konstantinápolyt meg személyesítő allegorikus nőalaknak az a megfogalmazása, mely a felavatási ünnep alkalmából Rómában vert emlékérmeken tűnik fel. Pedig nem az új székvárosban felállított *Tyche*-szobor pontos másolatai ezek, ahogy a *Constantinopolis*-i pénzverde pompás ezüstmedaillonjai bemutatják,²¹⁴ de éppen ez a *poetica licentia* adott alkalmat arra, hogy ennek segítségével e nemtő ábrázolásának politikai tartalmát annál jobban kidomboríthassák. Mert ezeken az érmeken *Constantinopolis* mellképe mindig párba van állítva *Urbs Roma* istennőjének büsztjével, még pedig úgy, hogy tudatosan kihangsúlyozott ellen-kompozíciót mutasson amavval, szóval, hogy Ellen-Rómának állítsa²¹⁵ be a Konstantin-várost.

Ezt a *Tyche*-változatot az isteni szimbolumoknak a pogány vallások összeolvadása során jellegzetessé vált halmozása jellemzi; kétségtelenül Sopotros, vagy más olyan valaki agyalta ki ezt azok közül a filozófusok, misztagógusok vagy asztrológusok közül, akik az új főváros felavatásának kitervezésénél közreműködtek.²¹⁶ Az isteni jelképeknek ez a halmozása arra való, hogy *Constantinopolis*-t általuk épp úgy a béke, a győzelem s a bőség úrnőjének mutassák be, mint az igazi, világhódító Rómát. A *Tyche* falkoszorús, bőségszarut tartó, szárnyas és lábát hajóorron nyugtató képmása *Rhea*, *Abundantia*, *Victoria* és *Ceres* attributumait egyesítő istennő, akinek, mint *Victoria Augusti*-nak a római szuverenitás legfőbb jegyét, a jogos győzelmet tulajdonítják — mindig kifejezetten párba állítva a *dea Roma*-val. Mily jellemző, hogy az első Krisztushívő a cézároknak trónján csak a későantik gondolkodás pogány képzettársítása útján és pogány formanyelvén tudja szabatosan megjelölni új Rómája helyzetét a régivel szemben! Az ellentétes tükrözésnek ez a módszere továbbkísérhető a Konstantinváros szellemi megmintázásán, materiális kivitelén.

²¹⁴ Lásd idézett cikkemben (Num. Közl. 41, 1942) a részleteket és a szakirodalom felsorolását is.

²¹⁵ Eutrop. X 8, 1: *primusque urbem nominis sui ad tantum fastigium evehere*

molitus est, ut Romae aemulam faceret. — A részletekre L. Bréhier idézhetjük, Rev. Hist. 119, 1915, 249 sk.

²¹⁶ Th. Preger, Hermes 36, 1901, 338 sk.

Ilyen vonása mindjárt az ellentétes hasonításnak egy új szenátus életrehívása Konstantinápolyban. «Csodálkozva kell kérdeznünk, hogy hogy jött ahhoz egyáltalában Konstantin, aki a mindent átfogó monarchia kiépítését befejezte, hogy új rezidenciájában egy oly testületet újítson meg, mely legtöbb elődjének szála volt a szemében». ²¹⁷ Ez valóban meglepő, de nem is a politikai valóságnak szólt, hanem a kor elvont szelleméhez annyira illő deduktív elgondolás: ha már Róma, szenátusának is kell lenni. Az új szenátusnak nemcsak palotát épített a császár városa legpompásabb építészeti környezetében, hanem igyekezett jó módú provinciálisok mellett az örök városból is átcsábítani előkelő családokat, hogy minél rómaibb ízű legyen az új kúria, főúri lakóházakat emeltetve annak a néhány szenátori familiának — jobbára keresztények lehettek ezek — akik engedtek hívásának. ²¹⁸

Talán még különösebben hat, hogy a császári mindenhatóság lombikjában kifőzött Új-Róma nem nélkülözhetette a szenátus mellett azt sem, hogy az egykor világverő rómavárosi polgárság mesterkéltpárhuzama gyanánt egy «római népet» ne csődítsenek össze Bizáncban. Ezen a régi, közjogi nevéen nevezik ezt az újpolgár lakosságot *populus Romanus*-nak a 335-ben kiadott helybeli pénzveretek, ²¹⁹ talán abból az alkalomból, hogy adómentességgel biztosította jólétüket a császár. ²²⁰ És ha a rómavárosi *plebs* legalább őselődjeinek páratlan érdemei révén rászolgált arra, hogy hálából kenyérrrel s egyéb élelmiszerekkel ellássa az állam, Konstantinápoly polgárainak anélkül nyújtotta ezt a nagy és a közre igen terhes privilegiumot 332 óta a császári kegy, hogy erre bármi érdemet is szereztek volna. ²²¹ Mindezekből látszik, hogy az alapító szándéka szerint latin jellege lett volna az új székvárosnak, ²²² amelyben, mint új világszemléleti centrumban ülte meg a *conditor* harmincéves uralmi évfordulóját 335 július 25-én. ²²³

²¹⁷ O. A. Ellisen, *Der Senat im ost-römischen Reich*, 1886, 16 sk.

²¹⁸ Zosim. II 31, 3. Sozom., h. e. II 3, 6; II 34, 4. Glycas 4, 462. *Πάτρια Κπόλεως* 40 (Script. orig. Cpol. I, 17 Preger); uo. I, 63 (2, p. 146 Pr.); I, 67 (2, p. 148 Pr.) 70 (uo. 149), etc. O. A. Ellisen, id. m. 10 és 12. Ch. Lécrivain, *Le sénat romain. depuis Dioclétien à Rome et à Constantinople* (Bibl. d. Écoles Fr. d'Athènes et de Rome fasc. 52), 1888, 217 skk.

²¹⁹ J. Maurice, *Numismatique Constantiniene* I, p. CLIII és 2, 1911, 536 sk.

²²⁰ Cod. Theod. XI 16, 6. Lásd hozzá O. Seeck, *Regesten* 41, I. 89, 33 és 183.

²²¹ Zosim. II 32, 1. Chron. Pasch. a. 332 (p. 531 Bonn = Chron. Min. I, p. 234 Mommsen) és u. o. p. 533, 10 Bonn. Socrat, H. E. I, 35. Philostorg., H. E. 2, 9 (p. 22 Bidez), stb. Egyéb adatok és irodalom: E. Gebhardt, *Studien über das Verpflegungswesen von Rom und Konstantinopel in der späteren Kaiserzeit*. Diss. Dorpat 1881. L. Bréhier, *Revue Hist.* 119, 1915, 253 sk.

²²² E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches* I, 1928, 197.

²²³ O. Seeck, *Regesten* 183.

Az új fővárosnak tetőtől talpig Rómának kellett lennie. Alapítója maga is szívesen nevezte «második Rómának» (*δευτέρα Ῥώμη-altera Roma*)²²⁴ és kiszakítva régi provinciális keretéből, külön kerületté teszi, mint mintaképét. És nemcsak arról van itt szó, hogy önálló közigazgatási kerületté lett az új székváros, hanem sokkal többről: Constantinopolis oly kiváltságot is nyer evvel együtt, mely jogi tekintetben is Róma színvonalára emeli. Ez a *ius Italicum*, amelyet akkor már maga Itália is elvesztett s csak Róma lakosai élveztek s amely avval járt, hogy a földadót nem kellett fizetni és a *capitatio* új adórendszerének súlyos terhei alól is mentesítve voltak e privilégium birtokosai.²²⁵

De kiterjedésének méreteiben és lakosai számával is igyekszik az új székvárost a régihez hasonlóvá tenni Konstantin.²²⁶ Ez is a hét halom városa, melyek egyikét Capitolium-nak hívták, s ezt is 14 kerületre osztja.²²⁷ Nagyszerű új császári palotája van, melynél az a fontos, hogy «nem kisebb Rómáénál»,²²⁸ mellette hippodrom, császári páhollyal «a rómainak hasonlatosságára»²²⁹, *forum* és reprezentációs épületek, mint amott.²³⁰ A római fórumon álló *milliarium aureum*-ot, a birodalom úthálózatának kiindulópontját, a konstantinápolyi *million* utánozza az Augustaeon terén. Itt is két hatalmas keresztény bazilika — az egyik a császárbéke híres Augustus-féle oltára ellenképe gyanánt «a szent béke» (Irene) egyháza.²³¹ És már láttuk főntebb, hogy az új főváros *Tyche*-je vetélkedő utánzata Róma istennőjének, mely ki akarja sajátítani ennek világaláló és világboldogító potenciáit. E tény rávilágít arra is, hogy Konstantin — megfogadva Sopatros vagy valamelyik másik teozófus tanácsadója javaslatát, a régi főváros misztikus-pogány titkos nevét, a *Flora*-t, *Anthusa* görög fordításban tényleg átvehette újonnan alapított székvárosa számára.²³²

²²⁴ Lásd F. Dölger, Zeitschr. für Kirchengeschichte 56, 1937, 1 skk. Konstantinápolynak a Cod. Theod. XIII 5, 7 említett *aeternum nomen*je Rómával való szembeállítás is lehet, v. ö. V. Schultze, Altchristl. St. u. Landsch. I., Konstantinopel 1913, 6, 1. jz. W. Ensslin, Gnomon 7, 1931, 262.

²²⁵ Adatok: L. Bréhier, Rev. Hist. 119, 1915, 252.

²²⁶ Chron. Pasch. p. 530 Bonn, etc.

²²⁷ V. Schultze, id. m. 1, 8 és 177 sk. L. Bréhier, Rev. hist. 119, 1915, 247 254; K. Hönn, Konstantin der Grosse, 1940, 149.

²²⁸ Zosim. II 31, 1.

²²⁹ Chron. Pasch. a. 328 (p. 528 Bonn) V. ö. p. o. J. Ebersolt, Le Grand-Palais impérial de Cple, 1910, 13 sk.

²³⁰ Lásd például J. Ebersolt, Le Grand Palais impérial de Constantinople, 1910, 14 sk. V. Schultze, Altchristliche Städte und Landschaften I. Konstantinopel, 1913, 7 skk. A. Piganiol id. m. 202. D. Lathoud, Échos d'Orient 23, 1924, 296 sk.

²³¹ V. Schultze, id. m. 4. H. Lietzmann, Geschichte der alten Kirche 3, 1938, 136.

²³² Hiába ragadja ennek a hiraságnak (melynek forrásait s irodalmát adja G. Wissowa RE. 1, 2393) realitását D. Lathoud, Échos d'Orient 24, 1925, 181 sk. Mert már főntebb láttuk, hogy a Lydus által felsorolt titkos nevek közül az Eros-t valóban használták 320—324 közt (l. 104 jz.); másrészt az egész elgondolás pompásan illik a fent vázolt koncepcióhoz.

Hogy Róma nagy kultúrszínvonalát is utánozhassa, rengeteg szobrot és egyéb műkincset hurcoltat oda mindenfelől²³³ és a filozófusokat, rhetorokat sem nélkülözhetette. Ide is temetkeztek, mint az új, keresztény Róma megteremtője,²³⁴ miután halála előtt valamivel forma szerint belép az Egyház egyszerű tagjai közé²³⁵ és a vég közeledtekor felveszi a keresztiséget — kora szokása szerint így akarván e szertartás után bűnözés nélkül bejutni a paradicsomba.²³⁶

Annál érdekesebb, hogy Konstantin az igazi Róma elsőbbségét a maga Új-Róma fővárosa előtt pillanatra sem merete kétségbe vonni. Már amikor «második» Rómának nevezi,²³⁷ kifejezésre jut, hogy a saját alkotását önként alárendeli a birodalom igazi szülőanyjának. Úgy lett tehát, mint ahogy még Julianus is kifejezte ezt II. Constantius előtt: Konstantinápoly annyival több minden más városnál, mint amennyivel Rómánál kevesebb.²³⁸ Az új szenátus tagjainak csak *viri clari* a címe, nem *clarissimi*, mint a római szenátoroknak.²³⁹ A város kormányzója nem az igen előkelő *praefectus urbi*, mint Rómában, hanem a csekélyebb tekintélyű, alacsonyabb rangú *proconsul* címet viselte. E meghajlás az *urbs aeterna* előtt annak politikai súlyát magárahagyása dacára is hirtelen újra megnövelte. Mert amikor Konstantin szabatosan körülírta új fővárosa helyzetét — ne feledjük, hogy a szigorú rangsori igazodás tartja össze és a ranglétrán való emelkedés vágya fűti az egyre gépiesebb alkatú későrómai társadalmat — akkor egyúttal a régi Róma rangelső pozíciója is pontos megállapítást nyer. És amint Augustus elgondolásai évszázadokig irányadók maradtak, úgy az is hosszú időig megtartotta akarata bélyegét, amit Konstantin formába öntött; így ezen a téren is. Azt is tudnunk kell azonban, hogy azoknak a rendelkezései, akik döntő pillanatokban milliók sorsa felett döntenek, csak egy lépést jelente-

²³³ Lásd már Chr. G. Heyne, Soc. Reg. Scient. Götting. Comm. Class. Hist. et Philol. 10, 1788—9, 80 skk, 11, 1780—91 1 skk; 12, 1792—4, 273 skk. A későbbi forrásadatok jó részét v. ö. most Script. Orig. Cp. ed. Th. Preger, fasc. 1—2. Lásd még például V. Schultze, id. m. 17 skk. és u. a. Zeitschr. für Kirchengeschichte, 7, 1885, 352 skk.

²³⁴ A. Kaniuth, Die Beisetzung Konstantins des Grossen (Breslauer Histor. Unter-such. 18), 1941.

²³⁵ Így: K. Müller, Kirchengesch. I², 361. lásd még: Ed. Schwartz, Gött. Gel. Nachr. 1904, 545. U. a. Kaiser Konstantin und die kristliche Kirche², 1936, 63

F. J. Dölger, Konstantin der Grosse und seine Zeit, 1913 (19 Suppl. der Röm. Quart.), 437 skk. K. Müller, Zeitschr. f. Neutest. Wiss. 24, 1925, 285 sk. U. a. Hist. Zeitschr. 140, 1929, 269 sk. F. Stähelin, Zeitschr. f. Schweiz. Gesch. 17, 1937, 413.

²³⁶ F. J. Dölger, id. m. 429 skk.

²³⁷ F. Dölger, Zeitschr. f. Kirchengeschichte 56, 1937, 18, 31 jz.

²³⁸ Iuliani or. 1, 4 (p. 16 Bidez).

²³⁹ Forrásadatok: E. Stein, id. m. 1, 194, 7. jz. — Ez az alacsonyabb rangsorolás sem tehetné kívánatossá az előkelő római családoknak, hogy Konstantinápolyba költözzenek át.

nek a fejlődés útján, amely nem áll meg, nem tartja ugyanazt az irányt, akárhogy szeretnék. Konstantin újjárendezésével is így volt, de nézzük először, hogy mit is akart ő ezzel.

Amikor Konstantinápoly kimondotta a keresztény császárság eszmei centrumává válik, akkor a császár lemondván Rómáról, ez *ipso facto* megmarad a régi tradíció mentsvárának. A kettőnek egymáshoz való viszonyát jól kifejezésre juttatja az *Urbs Roma* és *Constantinopolis* megszemélyesítésének mellképe az említett pénzekben. Hogyha az Új-Róma nemtőjének vállán a Krisztus keresztjén nyugvó világgömb nyugszik és így ez a kereszténység új fővárosát jelképezi, bárki kérdezhetette, hogy mit képvisel akkor a másik. Vajjon nem maradt e ez — amely itt tudatosan szembe volt állítva a másikkal — a keresztény világból kirekesztett pogányoké? Az *Urbs Roma*-pénzekben az anyafarkas van az ikrekkel a hátlanon, az őspogány származási mítosz csodás állata; az ikrek fölött a dioszkurok csillagai ragyognak és láthatatlanul ott lebegnek e kép körül az isteni ősök, Mars és Rhea, ott ködlik mögöttük Juppiter felhő-trónja és a pogány-római pantheon. A nagyobb kiadású emlék-pénzekben a farkas és az ikrek barlangjához meglepett pásztorok közelednek, élénk taglejtésekkel adva hírt egymásnak a csodálatos eseményről: nem a bethlehemi pásztorok újtestamentumi jelenetének ellenpárja ez?

Konstantin e kényszerű reverenciája a római mult iránt más alkalmakat is szült arra nézve, hogy a nagy hagyományok letéteményesei megglobogtathassák a régi zászlókat a birodalom népe felé. Tudjuk már, hogy alkalmat adott erre például a kirívóan pogány jellegétől megfosztott, de továbbra is fenntartott császárkultusz is. A római pénzverdének egy, talán újévi emlékpénze utolsó éveiben Juppiter mezében ábrázolja Konstantint, amint egyik Caesar-fia, az új Bacchus-világhódító szerepében friss győzelmi jeleket hoz elébe.²⁴⁰ Amikor 337-ben meghal, fiai eltűrték, hogy a szenátus régi szokás szerint megszavazza égbemene-telét.²⁴¹ Mert hiszen az «isteni» (*divus*)-cím becikkelyezésére más szerv nem volt. Igaz, hogy a konszekrációja emlékére vert pénztípusok előlapjai óvatosan csak *d(i)v(us)* rövidítésben adják ezt, hátlapjaik pedig egészen elkerülik és csak «isztelendő emlékének» felírással ábrázolják égbeszál-lását. De itt is úgy van, mint a hispellumi feliraton láttuk; a császár-imádás megmarad, csak keresztény szempontból bántó formáit takar-

²⁴⁰ Lásd fejtegetéseimet Num. Közl. 41, 1942, 9.

²⁴¹ Eutr. X. 8, 2: *Atque inter divos meruit referri*. V. ö. Aur. Victor, Caes.

41, 5: *pro conditore seu deo habitus*. A feliraton előforduló *divus* címe összeállítva E. Ferrero, Dizionario epigr. 2, 651.

gatták el kissé.²⁴² És mivel a *Ven(erandae) mem(oriae)* dedikációjú menybeszálási jelenetet az imperium összes verdéi verik, ennek kibocsátását csakis az utódok rendelhették el, akiknek tekintélyét erősítette atyjuk megdicsőülésének pogány alapú elképzelése. Másfelől véletlenül maradt jele annak is, hogy a szenátus persze nem így, hanem az eredeti módon értette Konstantin konszokrációját: lefestette az új *divus*-t, amint az aether közepette az ég félkörívén ül,²⁴³ úgy mint a többi *regnator poli*-t, a földi világ urából lett kozmikus uralkodót szokták ábrázolni.²⁴⁴ Bár a keresztény udvaroncok szemet hunyva pogány jellege előtt, nem kifogásolták természetesen e jelképes glorifikációt,²⁴⁵ nem lehet vitás ennek a Krisztus tanával mereven ellenkező emberistenítése. A római pogányság e kifelé is sugárzó életjelei mellett befelé, a város szűkebb körében zavartalanul folyt tovább a régi kultuszok élete, anélkül, hogy az ellenük hozott császári rendeleteknek bármi foganatja lett volna. Az sem véletlen például, hogy a római pénzverdéből egyetlen Krisztus-jeles veret sem került ki Konstantin életében.

Miután a császárság otthagya Rómát, ennek érdekeit újra csak a szenátus képviselte, mint egykor; viszont a császár most, Rómára korlátozva ugyan lehetőleg, de mégis elismeri e testület régi főrangját s így ennek fellépése új hangsúlyt nyer. Róma erkölcsi hagyatékát, a mi legitimitás-fogalmunkhoz hasonlítható *mos maiorum*-ot a kereszténység totális uralmi igényeivel szemben nagyobb nyomatékkal képviselhette, mint addig.

Már említettük, hogy a szenátusban a Konstantin által behozott municipális elemek hamar átalakultak a római légkörben, vagy elkallódtak és hogy továbbra is a nagy familiák hagyományai maradtak irányadók. Az utóbbiak közül néhány rokonságba jutott a dinasztiaival. A császár hűgát, Eutropiát Virius Nepotianus vette nejéül, akivel Rómában élt;²⁴⁶ Popilius Nepotianus, a 336. év consulja, ebből a házasságból

²⁴² Egy későbbi galliai aprópénzcsoporton ki van írva, hogy *divo*, míg a hátlapon kereszt ellenesúlyozza ezt. Lásd J. Maurice, Num. Const. I, pl. 23, 23; 2, pl. 4, 25 és 6, 27. L. e. kérdésekhez: P. Franchi de' Cavallieri, Mélanges d'arch. et d'hist. 36, 1916—17, 256 skk. Láng N., Károlyi Árpád Emlékkönyv 1933, 332. P. Lejay, Revue de Philol. 36, 1912, 201 sk. A. Kaniuth, id. m. 69. Th. Mommsen, Ges. Schriften 8, 44 sk.

²⁴³ Euseb., vita Const. 4, 69 (p. 146, 19 sqq. Heikel).

²⁴⁴ Részletesen fogunk szólni erről a

szalonikii Galerius-iv publikációjával kapcsolatban.

²⁴⁵ Konstantin apjáról írja ennek udvaronc versfaragója, Optatianus Porphyrius, carm. 8, 19 sq.: *et res Constanti nunc exerit inclita Fama, aucta stirpe pia, voto accumulata perenni, sancta suas sedes ad mentis gaudia migrat aetherio residens felix in cardine mundi.*

²⁴⁶ O. Seeck, R. E. 6, 1519. — W. Ensslin, Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orient. 2, 1933—34 (Mélanges Bidez) 369 szerint ez a 336. év konzulja.

származott. Ugyanígy rokoni viszonyba jutottak Konstantin családjával Ceionius Iulianus Camenius, Róma kormányzója a 333-34 években.²⁴⁷ Ezekről fel kell tételeznünk, hogy belesodródhattak a kereszténység áramlatába. A konzulok között is találunk keresztényeket Konstantin uralmának végén. Valószínűleg keresztény Flavius Gallicanus, a 330. év consulja.²⁴⁸ Azután a 331. év consuljai közül a monarcha egyik fő bizalmasa, Ablabius, aki birodalomkerületi kormányzó — *praefectus praetorio* volt mellette legalább 329 óta haláláig;²⁴⁹ majd 333-ban Zenophilus. Másrészt azonban a császár és családtagjai mellett még mindég kiveszik a részüket 312 óta állandóan a római nagybirtokos családok is a konzulátusból, mely a későrómai korszakban is a legnagyobb reprezentációs kitüntetés marad; ez a kedvezés tehát még Konstantin *optimus princeps* korszakának magatartásából ered. 330-ban konzul Tullianus Symmachus Valerius, akinek éppúgy meg lehetett a része a pogány reakció kifejtésében, mint annak legnagyobb erő kifejtésében utódainak.²⁵⁰ Amnius Bassus, aki a 331. év egyik névadó konzulja volt, Amnius Anicius Iulianusnak, a 322. év konzuljának veje és ezért e kiemelkedő családdal egyenrangú körökből való; a keresztiséget ő még nem vette fel, csak fia.²⁵¹ Az Aniciusok adták 334-ben is az egyik konzult, akinek egyes neveit gyakran viszontlátjuk a későbbi generációk legelőkelőbbjeinek nomenclaturájában: Amnius Manius Caesonius Nicomachus Anicius Paulinus Honorius-nak hívták.²⁵² A 335. újévkor hivatalba lépett Ceionius Rufius Albinus²⁵³ a 311. és 314. esztendő konzuljának a fia; apját «rendkívül vallásosnak» (*religiosissimus*) nevezi egy felirat²⁵⁴, őt magát *philosophus*-nak egy másik,²⁵⁵ bizonyára újplatonikus volt s mint ilyen, meggyőződéses pogány. Irodalmi működéséről is hallunk: az akkori retorikus műveltség istápolására írhatta dialektikai és geometriai tárgyú munkáit. Konzulsága után Róma kormányzója lett, és sikerült neki

²⁴⁷ O. Seeck, RE. 3, 1859 Nr. 19. H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk.

²⁴⁸ O. Seeck, RE. 7, 668 Nr. 7.

²⁴⁹ J.-R. Palanque, Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire 1933, 7 skk. O. Seeck, RE. 1, 103 sk. H. v. Schoenebeck, id. m. 73.

²⁵⁰ Seeck, RE. 4 A., 1141 és ellene Ensslin, RE. 7A, 998: hogy miért lett volna ez az első ismert Symmachus azon barbárok egyike, akiket Konstantin a konzulátussal kitüntetett (Amm. XXI. 10, 8; v. ö. O. Seeck, Hermes 41, 1906, 533), azt nem értjük. Hiszen Seeck is koncedálja, hogy

neje előkelő családból származott; a Konstantin által esetleg csak *suffectus* konzulssággal kitüntetett barbárokat inkább a katonák között kell keresnünk, nem pedig a nagy polgári karriert befutott férfiak között.

²⁵¹ O. Seeck, RE. 1, 2199 sk. és 3, 108, Nr. 18.

²⁵² O. Seeck, RE. 1, 2199 Nr. 28.

²⁵³ O. Seeck, RE. 3, 1860, Nr. 21. Családfáját lásd u. o. 1861 sk.

²⁵⁴ CIL. VI. 4707 = Dessau 1213.

²⁵⁵ CIL. VI. 1708 = Dessau 1222.

az uralkodótól kieszközölnie, hogy a senatus visszakapja a praetorok és quaestorok régen oly fontos, most inkább csak terhes tisztségeire való választás jogát. Ezért rendkívüli ünneplésben részesítette a curia.²⁵⁶ Bennünket az érdekel ebben, hogy Konstantin még élete végén is legyeneti a senatus hiúságát. Végül igen előkelő, régi senatori családból való a 337-ben konzulságot viselt Fabius Titianus.²⁵⁷ Az utolsó évek városi kormányzói közül is pogány arisztokrata a túlnyomó többség,²⁵⁸ gy az irodalomkedvelő Petronius Probianus (329–331),²⁵⁹ akinek az Aniciusokkal egyesülő családja oly nagy szerepet játszott a következő nemzedékek idején, azután a már ismert Anicius Paulinus és Ceionius Rufius Albinus. A nagy rómvárosi tradícióhoz való kénytelen-kelletlen ragaszkodás kifejezése az is, ha utolsó éveiben féltestvére számára a *censor* méltóságát újítja fel a császár, rokonainak pedig a *patricius* rangját adományozza.²⁶⁰

Hogy milyen öntudattal küzd régi jogaiért a magára hagyott Róma arisztokráciája, azt megmutatták a Konstantin halálakor lejátszódott események. Eusebius kétségtelenül pogány kritikára felel, amikor bizonyítani igyekszik, hogy a régi főváros szívből gyászolta az elhunyt császárt.²⁶¹ Elmondja,²⁶² hogy «bezárták a fürdőket és a piacot, beszüntették a nyilvános játékokat s mindazt, amit az élet megkönnyítésére szokás volt tenni az elszórakozóknak». Csakhogy ezt utasításra tették, s ha szerinte «azok, akik egykor olyan buján tobzódóak voltak, most lesujtva mentek ki az utcára» akkor annyi biztosan megáll ebből, hogy a keresztények tényleg oda lehettek. «Egyszersmind mindnyájan boldognak dicsőítették, — írja — isten kegyeltjének és úgy mint aki valóban méltó volt az uralkodásra»: de a körszínházak szavalókórusainak ilyenféle dicshimnuszai rendesen felhangzottak az uralkodók elhalálózása alkalmával, úgymint azok az akklamációk, hogy csak az elhunyt fiait és senki mást sem nevez-

²⁵⁶ O. Seeck. Hermes 19, 1884: 186 sk.

²⁵⁷ E. Groag. RE. 6, 1869 Nr. 149 és 2848, Nr. 28. M. Fluss és A. Stein, RE. 14, 281 f.

²⁵⁸ H. v. Schoenebeck, id. m. 73 skk.

²⁵⁹ O. Seeck, RE. 1, 2203, Nr. 36; lásd még 2201 sk.

²⁶⁰ E. Stein, Gesch. d. spätrom. Reiches 1, 168. W. Ensslin, Rheinisches Museum N. F. 78, 211. Ua. Mélanges Bidez, 1934, 361 skk., különösen 369 sk.

²⁶¹ Így már P. Meyer, Festschrift dem Gymnasium Adolfinum zu Moers zu der

am 10. und 11. Aug. d. J. stattfindenden Jubelfeier seines dreihundertjährigen Bestehens gewidmet vom Lehrerkollegium des Gymnasiums zu Krefeld, 1882, 23 skk. Euseb. v. Const. 4, 63 szerint a császár utolsó aktusa az volt halála előtt, hogy Róma népének évi ajándékokkal kedveskedett: *Ῥωμαίους μὲν τοὺς τὴν βασιλίδαν πόλιν οἰκοῦντας ἔτιμα δόσεσιν ἑτησίαις.* Vajjon a *plebs urbana* számára szolgáló élelmiszerekről van-e itt szó, vagy a római keresztény egyházak támogatásáról?

²⁶² Euseb., Vita Const. 4, 69.

nek uruknak.²⁶³ Meg az is szokott dolog, tudjuk már, hogy az új *divust* az ég félkörívén ülve festetik le. De annál feltűnőbb és figyelemremél-tőbb, hogy a római nép tüntet az utcákon azért, hogy ne az új főváros-ban, hanem Rómában temessék el Konstantint.²⁶⁴ ez a fellépés a régi római önérzet és az újonnan megszilárdult tekintély együttes szülemé-nye. Már itt felszínre tör az a fejlődés, amire Konstantin nem igen szá-míthatott.

Azt, hogy Konstantin hogyan képzelte el Róma helyzetét az Ellen-Róma megteremtése óta, megmutatja az udvari hírverés. A *Securitas Romae* felírási emlékpénzek,²⁶⁵ amelyeken két játszi nőalak cipeli a vállán Róma istennőjét, mint ahogy a hellénisztikus terrakották játsza-dozó leánycsoportjain szokták ábrázolni a gondtalan kedvtelést, ugyan-azt érzékelteti, mint amit a városkormányzó-verselő, Optatianus Porphyrius hirdet 332-ben,²⁶⁶ mikor a gótokat legyőzték nálunk a szarma-ták földjén: «így amikor a földművelés szerszámaul görbítik kardjukat, te hófehér fellegvárásban nyugalomban élhetsz. A Pontus dísze, a nővér Róma csak megnöveli az öreg etruszk Rómát, melyet a szemünk-vel szemlélünk»; Róma tehát 'nyugodjon babérjain' és élvezze az obsitos veteránok lenyugvó napjának sugarait.

Csakhogy amikor Konstantin szentesítette Róma rangelőnyét min-den más város felett, akkor a régi republikánus 'uralkodó-város' fogalmát engedte beleépülni új keresztény birodalom szervezetébe. Konstanti-nápoly ugyan a század végéig kiküzdte magának fokenként Róma rangját: hogy *proconsul* helyett neki is *praefectus urbi* álljon az élén, hogy sená-tusa és püspöke amazéval egyenrangú lehessen. De akkor viszont két-felé szakad a birodalom és a Nyugat számára Róma már csak azért is Róma marad. Így a Konstantin szervezési újításain alapult a közép-

²⁶³ L. P. Franchi de Cavalieri találó megjegyzéseit, *Mél. d'Arch et d'hist*, 36, 1916/17, 208.

²⁶⁴ Euseb., *Vita Const.* 4, 96 (p. 146, 24 sq. Heikel): *βοαῖς τ' ἐχρῶντο ἰκετηροίας τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως παρ' αὐτοῖς χομιζέσθαι καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατίθεσθαι ποτινώμενοι*. Ugyanezt más forrásból tudja Aurelius Victor, *Caes.* 41, 17: *Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus aegerrime tulit, quippe cuius armis legibus clementi imperio quasi novitam urbem Romam arbitretur*. (Utóbbi kitétel már uralkodó fia kedvéért leirt hízé-lés).

²⁶⁵ Lásd cikkemet *Num. Közl.* 41, 1942, 3, 4. jz.

²⁶⁶ Optat. Porph., *Carm.* 18, 32 sqq.: *Sic istis cultus in rem curvantibus enses te nivea iuvat arce frui. Ponti decus auget, Roma soror, veteres Tuscos, quos ore tue-mur*. — A császár által hozott béke boldog nyugalmát éneklí még *carm.* 5,15 sq. Szebben Nazarius, *paneg.* 35, 3—4: *Placida-m quippe rerum quietem et profundum urbi otium gentis perdomitae condiderunt. Vacat remissioribus animis delectamenta pacis adhibere*.

kori Rómaeszme felséges fogalma, miután a pogány Róma-tradíciót beillesztette keresztény birodalma szellemi alapkövei közé.

Ugyanúgy nem maradt az elméleti síkon, ha a római szenátus a legfelsőbb birodalmi rangosztály polcát az új rendben is megtarthatta. Mert így egyrészt a nem szenátori rangú új udvari méltóságok addig igyekeztek rá, hogy ők is megszerezhessék a *vir clarissimus* rangcímét, míg a század derekán egymás után el is nyerték ezt: ami viszont fordítva a szenátusi familiák előtt önmagától megnyitotta a velük egy szintre került új vezetőállásokat. Ezáltal a harmadik században félreszorított társadalmi csoport, bár a barbarizált seregből továbbra is kimaradt zárva, újra a birodalmi közigazgatás élére kerül. Nagybirtokait ezáltal még csak gyarapíthatja és mindinkább állammá lesz az államban.

És ne feledjük, hogy e társaság túlnyomó többsége pogány. Tehát a Konstantin megtérése folytán meginduló ró mavárosi nemzeti-vallásos reakció így jutott abba a helyzetbe, hogy rendkívül megerősödvé világ-történelmi jelentőségűvé válhasson.

ALFÖLDI ANDRÁS